

541
14-11

Д. І. М И Ш К О

С
ЕВЕРИН
К
НАЛИВАЙКО

11 Д. І. МИШКО

99
М

СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО

Державне
учбово-педагогічне видавництво
«Радянська школа»
КИЇВ — 1962

9(C2)1

M96

У книзі на підставі великого архівного матеріалу і друкованих джерел дано історико-біографічний нарис про Северина Наливайка, одного з кращих керівників селянсько-козацького повстання на Україні в 1594—1596 рр. проти польсько-шляхетського панування.

У книзі висвітлюється: виступ селян і козаків на чолі з С. Наливайком на Брацлавщині, похід у Молдавію і Білорусію, битва в урочищі Гострий Камінь і Солоницька битва. В описі цих подій широко показана героїчна діяльність С. Наливайка, як організатора і керівника мас. У заключному розділі книги дано характеристику образу С. Наливайка в художній літературі та народній творчості.

Книга призначається для масового читача, зокрема учнівської молоді.

ПЕРЕДМОВА

Історія українського народу епохи феодалізму відзначається героїчною, самовідданою боротьбою проти нестерпного соціально-економічного і національно-релігійного гніту. В багатовіковій боротьбі пригноблені і поневолені селяни і трудящі міст виступали проти місцевих та іноземних гнобителів, відстоювали свою волю і незалежність рідної батьківщини. Полум'я цієї славної боротьби часто охоплювало велику територію українських земель — міста, села, цілі волості і повіти.

Незважаючи на труднощі і часті невдачі, поневолені маси українського народу не схилялися перед ворогами. Вони вірили в свої сили, в справедливу перемогу над ворогом, боролися за волю і краще майбутнє.

Однією із знаменних подій в історії українського народу було селянсько-козацьке повстання 1594—1596 рр. під проводом С. Наливайка. Це повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, частково Галичину і Переяславщину. Воно мало великий вплив на Білорусію, Литву, Польщу і Молдавію, де також посилювалась боротьба пригноблених мас проти феодально-кріпосницького гніту.

Про селянсько-козацьке повстання на Україні в 1594—1596 рр. і діяльність його керівників у свій час писали буржуазні історики. Зокрема, російські буржуазні історики С. Соловйов, В. Ключевський, Г. Карпов та інші в своїх працях намагалися всі антифеодальні рухи селян показати в антиісторичному дусі, вороже ставилися до класової боротьби трудящих проти експлуататорів. Вони негативно оцінювали діяльність запорозького козацтва, засуджували боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення.

Реакційні польські буржуазно-націоналістичні історики — О. Яблоновський, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон, К. Шайноха та ряд інших — усі селянсько-козацькі повстання на Україні називали «розбоем», «виступом черні», «бунтом хлопства», «дикостями

козацького гультяїства», «рухом свавілля і некультурності». Керівників селянсько-козацьких повстань вони називали «авантюристами», «бродягами», «грабіжниками». У своїх працях ці історики приховували експлуататорську, криваву і хижацьку діяльність магнатів і шляхти на Україні. Фальсифікуючи історичні факти і тенденційно змальовуючи антифеодальні і визвольні рухи, польські буржуазно-націоналістичні історики намагались виправдати загарбання шляхетською Польщею українських земель у 1569 р., панування магнатів і шляхти над трудящими масами українського народу.

Невірно показано селянсько-козацькі повстання також і на сторінках праць українських буржуазно-націоналістичних істориків. П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський та їх ідейні послідовники антифеодальні повстання на Україні називали козацькими, намагались не показувати в них ролі селян і трудящих міст. Затушовуючи класову боротьбу і гострі соціальні суперечності між різними класами і групами українського народу, вони намагались змалювати хід подій так, що козаки під час повстань начебто боролися тільки проти польського панування, католицизму і уніатів. Керівників селянсько-козацьких повстань К. Косинського, С. Наливайка, Г. Лободу, М. Шаулу та інших українські буржуазні історики називали «козацькими гетьманами», які боролися за свою честь, булаву, особисту славу і велич. Вони навмисне не показували того, що ці керівники були тісно зв'язані з трудящими масами українського народу, вели їх на боротьбу проти магнатів, шляхти, польського панування, турецько-татарських загарбників.

Українські буржуазні націоналісти засуджували рішучі дії селян і козаків проти магнатів, панів і монастирів. Тенденційно підтасовуючи факти, вони зображали боротьбу трудящих мас проти місцевих землевласників як прояв свавілля і анархії. На їх думку, така боротьба роз'єднувала національні сили народу, руйнувала нормальне життя і вносила розлад у суспільство.

У своїх працях буржуазно-націоналістичні історики намагались ототожнити інтереси різних класів, всіляко затушовувати гострі класові суперечності між ними, поширити свою безглузду «теорію» про безкласовість українського народу.

Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом С. Наливайка і Г. Лободи досліджувалось і висвітлювалось у працях радянських істориків. Зокрема, чимало приділив уваги цьому питанню В. Голобуцький у своїй книзі «Запорожское казачество» (К., 1957 р.), К. Гуслистий у «Нарисах з історії України», вип. III (К., 1941 р.). Коротко про селянсько-козацьке повстання на Україні в кінці XVI ст. говориться на сторінках історії Української РСР, т. I (К., 1956 р.), а також у колективній монографії співробітників Інституту історії

Академії наук Української РСР, присвяченій трьохсотріччю возз'єднання України з Росією, — «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією» (К., 1954 р.).

Радянським людям широко відомий також твір визначного українського письменника Івана Ле «Наливайко», в якому автор намагався висвітлити в літературно-художній формі селянсько-козацьке повстання в кінці XVI ст. і всебічно показати в ньому роль С. Наливайка. Роман Івана Ле користується популярністю у читачів. Проте в ньому не всі події описані вірно з погляду історичної правди.

Радянські люди особливо цікавляться історією і з захопленням читають художню літературу про історичні події. Вони бажають глибше знати історичну правду, висвітлену барвистою, художньою, образною мовою, де на широкому фоні зображено діяльність передових людей, творців історії, творців матеріальних і культурних цінностей, самовідданих патріотів своєї вітчизни. Одним із таких видатних людей в історії українського народу і був С. Наливайко, життя і діяльність якого коротко висвітлено на сторінках цієї праці.

Книга призначена для учнів старших класів середньої школи і широких кіл радянських читачів. У ній можна ознайомитися з селянсько-козацьким повстанням на Україні в кінці XVI ст., на численних яскравих фактах побачити славу і героїчну діяльність Северина Наливайка.

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ

Багато горя зазнав трудовий український народ в епоху феодалізму. Протягом віків він стогнав під тяжким і нестерпним ярмом. Його гнобили і експлуатували місцеві та іноземні феодалі, грабували і руйнували господарство дикі татарські орди і турецькі яничари. Там, де появлялися ворожі зграї, горіли села, міста. Іноземні завойовники безжалісно вбивали людей або захоплювали в полон, гнали на східні ринки і продавали в рабство.

Але ніякі злочинства класових гнобителів та іноземних поневолювачів не зламали українського народу. Народні маси всюди чинили їм нещадний опір. У степах, лісах і селах діяли озброєні загони людей, які нападали на ворогів і вбивали їх. Народ не корився гнобителям. Він вірив у справедливість своєї боротьби і самовіддано, із зброєю в руках прокладав собі шлях до кращого майбутнього.

Особливо тяжке становище українського народу визначалося тим, що українські землі віками були розірвані на частини і поневолені іноземними загарбниками. Так, ще в 1340 р. литовські завойовники захопили Волинь. У 1355—1356 рр. вони завоювали Чернігівщину, у 1362 р.— Київщину, Переяславщину і Поділля. Шляхетська Польща в 1349—1352 рр. загарбала Галичину і частину Західної Волині. Тоді ж Молдавське князівство поширило свою владу на Північну Буковину. На Закарпатті панували угорські феодалі, а на півдні України кочували татарські орди.

Проте навіть в умовах жорстокого гноблення та іноземного панування на Україні ніколи не припинялося трудове і творче життя. В містах і селах розвивалося ремесло, поширювалися промисли, розгорталась внутріш-

ня і зовнішня торгівля. Найважливішу роль в розвитку ремесла відіграло добування залізної руди і вироблення заліза. На Чернігівщині, Київщині і Волині в XV і XVI ст. були десятки рудень, в яких промисловці добували болотну залізну руду і виготовляли з неї метал. У містах і селах діяли великі кузні, в яких ковалі виробляли сокири, пилки, лемеші, наральники, коси, серпи, шаблі, мечі та багато інших залізних знарядь праці, зброю і речі домашнього вжитку. Розвиток залізорудної промисловості позитивно вплинув і на піднесення інших галузей ремесла. На початку XVI ст. на Україні вже було відомо понад 120 видів ремесел.

Значних успіхів було досягнуто на промислах. У лісах промисловці добували дьоготь, смолу, живицю, збирали мед і віск диких бджіл, полювали на хутрових звірів. Багато промисловців на старих городищах добували селітру, з якої виготовляли порох, що був дуже потрібний для вогнепальної зброї.

Розвиток ремесла і промислів активно впливав на зростання ремісничого населення. На місцевих ринках збільшувалася кількість залізних і дерев'яних виробів, одягу і взуття. З України велику кількість товарів купці вивозили в Росію, Білорусію, Чехію, Польщу. Розгортання внутрішньої і зовнішньої торгівлі втягувало населення в товарно-грошові відносини, внаслідок цього поширювалися економічні зв'язки між різними українськими землями, між міським і сільським населенням. Усе це сприяло дальшому вдосконаленню знарядь праці, піднесенню політичного життя. Такі міста, як Київ, Чернігів, Житомир, Черкаси, Брацлав, Вінниця, Луцьк, Кременець, Кам'янець, Львів, Острог, Перемишль та десятки інших, стали важливими економічними і культурними центрами України. В них працювали парафіальні школи, поширювалась література, розвивалась писемність.

Розвиток ремесла і розширення торгівлі позитивно вплинули на піднесення сільського господарства. У XV і першій половині XVI ст. на Україні відбувався швидкий процес освоєння селянами нових земель, розширення посівної площі, поліпшення обробітку ґрунту, піднесення врожайності. Всюди панувала трипільна система землеробства. Багато хліба і худоби вивозилося з України в Польщу, Німеччину, Чехію та інші країни для продажу.

Одночасно з розвитком товарно-грошового господарства посилювався наступ українських, польських, ли-

товських та інших феодалів на селян. Вони захоплювали кращі селянські землі під свої фільварки, розширяли власну посівну площу, організовували великі тваринницькі господарства. Разом з орною землею феодали захоплювали цілі села, поселення, містечка і закріпачували місцеве населення. Великі литовські князі і польські королі своїми жалуваними грамотами закріплювали за феодалами загарбані землі, зобов'язували селян виконувати феодалські повинності. Таким чином, землевласники ставали повними господарями своїх підданих, розпоряджалися їх землею і майном.

В результаті наступу феодалів у кінці XV і на початку XVI ст. закріпачені селяни України мусили щороку давати феодалам з одного лану¹ близько 12 пудів зерна, від 6 до 60 грошів, по 2—3 відра меду, хутро, продукти харчування тощо. Крім того, поневолені селяни сплачували грошовий державний податок і виконували ряд інших повинностей. Панщина зросла до 1—2 днів на тиждень. Великі податки та інші повинності сплачували і відбували також незакріпачені селяни на користь Литовської і Польської держав.

Ще швидше зростає феодално-кріпосницький гніт на Україні протягом першої половини XVI ст. В середині століття на території українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, більше третини селян уже було закріпачено. Дуже важкий кріпосницький гніт панував на Волині, Поділлі і Північній Київщині. Найжорстокіший кріпосницький гніт був у Галичині. До середини XVI ст. панщина виросла тут з трьох до чотирьох днів на тиждень. Всюди зростала натуральна рента, збільшувалися державні податки.

Особливо погіршало становище селян і трудящих міст України після Люблінської унії 1569 р., коли майже всі українські землі були загарбані шляхетською Польщею. Польські магнати і шляхтичі, наче хижі орди, накинулися на Україну, щоб загарбати кращі землі, села, міста, посилити кріпосницький і національний гніт, примусили населення виконувати великі феодалські повинності. Тоді на Україні, крім місцевих великих феодалів — Острозьких, Ружинських, Капуст, Байбуз, Четвертинських, Заславських, Вишневецьких, Чорторійських, — з'явилися

---

¹ Лан дорівнював близько 21—23 га.

польські магнати: Жолкевські, Потоцькі, Конецпольські, Калиновські, Корецькі, Собезькі, Струси та десятки інших. Слідом за магнатами на Україну ринула численна польська шляхта.

Українські, литовські і польські магнати й шляхтичі свавільно захоплювали родючі селянські землі, засновували там свої фільварки, споруджували замки, палаци, примушували закріпачених селян виконувати тяжкі повинності. В результаті масового загарбання селянських земель в кінці XVI ст. на Волині магнати Острозькі і Заславські захопили близько третини всієї території, що становило 1694 кв. км. Під їх владою було 80 міст і містечок, 2700 сіл, десятки тисяч закріпачених селян¹.

Великі земельні володіння на Волині і Поділлі мали князі Збараські і Потоцькі. На Поділлі тільки одним Потоцьким належало в кінці XVI ст. 680 фільварків, багато міст і сотні сіл².

Магнати Конецпольські посилили свій вплив на Брацлавщину, де протягом XVI ст. захопили понад 70 міст і містечок, 740 сіл. Їм належали цілі волості з орною землею, угіддями, фільварками, пасіками, місцевим населенням.

Земельні володіння князів Ружинських були розташовані на берегах річок Росі, Тетерева, Роставиці, Кам'янки, Десни, Остра та інших. У містах вони мали оборонні замки, власні гарнізони, великі комори, наповнені зерном, медом, хутром³.

У другій половині XVI ст. на Переяславщині захопили величезні земельні простори магнати Вишневецькі. Їх володіння розташовувались на берегах річок Сули, Удаю, Солониці, Оржиці, Сліпороду, Псла, Ворскли. В першій половині XVII ст. під їх владою були міста: Лубни, Хорол, Пирятин, Золотоноша, Прилуки, Ромни, Глинськ, Сенча, Полтава і т. д. Всього вони мали там понад 50 міст і містечок, величезну кількість сіл і посе-

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. II, СПб, 1846, стор. 109—112, 191; Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі ЦДАДА), Литовська метрика. Книги записів, № 31, арк. 60—63; № 194, арк. 1—11; *Zródła dziejowe*, т. XIX, Warszawa, 1916, стор. 110—112.

² О. Войнаровський, Вплив Польщі на економічний розвиток України-Русі, Л., 1910, стор. 10—11.

³ ЦДАДА, Литовська метрика, Книги записів, № 199, арк. 118—120; *Zródła dziejowe*, т. V, Warszawa, 1877, стор. 113.

лень, в яких було 39 610 господарств. Лише на Переяславщині ці магнати володіли 423 млинами¹.

У кінці XVI ст. на Україні вже налічувалося понад сто великих магнатських земельних володінь і тисячі шляхетських господарств. Важко було знайти велике село, де б не було шляхтича. Магнати і шляхта, маючи підтримку від короля і місцевого уряду, нападали на села, грабували їх, убивали поневолених селян. Про один з таких розбійницьких нападів магнатських озброєних слуг на села Волині в судовому акті говориться: «Магнатські слуги кінні, озброєні, з всілякою зброєю наїхали..., підданих повбивали, помордували і тяжко поранили..., з комор їх гроші, коштовні речі, убрання святкове, м'ясо, сир, масло та інше майно забрали і, дійсно, їх залишили без нічого, а потім... знайшли на полі худобу, пастухів повбивали..., череду забрали»².

На Україні польські загарбники вважали себе необмеженими господарями. Тогочасні польські письменники говорили, що магнати і шляхтичі тут були, своєрідними королями і на свій власний розсуд чинили великі насильства над трудящим населенням міст і сіл. Один з польських письменників про тяжке становище закріпачених селян тоді писав: «Селяни були схожі на істот з виснаженими обличчями. Пани їх не вважають за людей... Вони з ними поводяться немилосердно, захоплюють поля, обтяжують непосильними роботами..., кидають у в'язниці, п'ють їх кров»³.

Кожний магнат і шляхтич, намагаючись швидше розбагатіти і мати більше доходів, розширяв свої фільварки, збільшував посівну площу, займався тваринництвом, примушував селян відбувати все більшу й більшу панщину. Внаслідок цього панщина на Україні в кінці XVI ст. досягала п'яти-шести днів на тиждень з одного лану. Особливо швидко посилювався феодално-кріпосницький гніт на Подніпров'ї, де відбувався масовий процес

---

¹ ЦДАДА, Литовська метрика. Книги записів, № 199, арк. 31—35, 58, 123—125, 144—145; Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, К., 1959, стор. 194.

² Центральний державний історичний архів УРСР. Актова книга, № 2036, арк. 80.

³ Н. И. Павлищев, Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину, т. I, СПб, 1887, стор. 247.

захоплення магнатами і шляхтою міст, сіл і цілих волостей.

Для того щоб зміцнити своє панування над українським народом, королівський уряд у містах і містечках поставив озброєні загони своїх військ, які забирали в селян хліб, худобу, одяг, вимагали від них сало, м'ясо, масло, гроші. Коли місцеве населення не виконувало цих вимог, польські жовніри чинили жорстоке насильство: вбивали, катували, кидали у в'язниці, забирали все майно.

Цей страшний тягар був нестерпний ще й тому, що польські загарбники посилювали на Україні національний гніт: глумилися з української мови, культури, звичаїв, примушували народні маси відмовлятися від своєї віри і переходити в католицьку, закривали православні церкви і відкривали в них костьоли, насильно намагалися покатоличити і ополячити українське населення. Така хижацька політика польських магнатів і шляхти затримувала економічний і культурний розвиток українського народу.

Одночасно з посиленням польсько-шляхетського гніту Україна терпіла велике розорення господарства від грабіжницьких нападів турецько-татарських орд. Використавши цілковиту бездіяльність Литовської держави і Польщі у справі захисту українських земель, кримські татари при підтримці султанської Туреччини в середині XVI ст. значно посилили розбійницькі напади на Україну. За неповними даними, татари в другій половині XVI ст. зробили тільки на Правобережну Україну понад 20 великих грабіжницьких нападів.

Як свідчать тогочасні документи, в 1567 р. татари забрали в неволю з України 6078 чоловік, пограбували 351 село і 114 пасік, спалили 1808 стогів хліба, забрали в Крим 250 тис. голів різної худоби.

У 1575 р. татари вчинили два великих напади на Україну. Під час другого нападу вони протягом вересня і жовтня спустошили багато міст і сіл Брацлавщини, Поділля і Подніпров'я. З історичних джерел відомо, що тоді татари вбили тисячі дітей, жінок і чоловіків, захопили в полон 55 340 чоловік, 150 тис. коней, 500 тис. рогатої худоби, 200 тис. овець, велику кількість хліба, одягу, коштовних речей і т. д. В цьому нападі брало участь близько 100 тис. татар. Можливо, що наведені цифри і

перебільшені, але ясно, що цей напад був найжахливішим. Після нього цілі волості були зовсім спустошені.

У 1577 р. численна татарська орда вчинила такий же напад на Волинь, де зруйнувала тільки у володіннях магнатів Острозьких 270 міст, містечок і сіл.

Великий напад татар на Україну було вчинено в 1593 р. Тоді татарські орди спустошили кілька волостей Брацлавського і Волинського воеводств. Навколо Старокостянтинова вони розгромили 67 сіл, захопили в неволю 11 110 чоловік; у Красилівській волості спалили 15 сіл, захопили в ясир 1200 чоловік; в Остропольській волості знищили 23 села, забрали в полон 3241 чоловіка; у Любарській волості зруйнували 8 сіл, захопили 1552 чоловіка. Точно невідомо, скільки татарські орди захопили худоби і винищили населення. Проте тільки у володіннях князів Острозьких вони спустошили 115 сіл, забрали в неволю 17 103 чоловіка і взяли десятки тисяч різної худоби¹.

Подібних історичних фактів можна навести дуже багато. Всі вони свідчать про тяжку долю українського народу в часи панування магнатів і шляхти, в умовах частих розбійницьких нападів татарських орд.

Проте український народ не схилив голови перед цими ворогами. Селяни і жителі міст самовіддано захищали свої землі, міста, села, не корилися магнатам і шляхті. Ця боротьба проявлялася в різноманітних формах. Коли магнати і шляхта захоплювали села, то селяни озброювалися, нападали на їхні маєтки, громили їх, палили будівлі, вбивали гнобителів, захоплювали панську худобу, реманент, зброю та інше майно. Розгромивши панський маєток, вони вже не могли повернутись до свого села, а тому йшли в ліси, де об'єднувалися у великі озброєні загони, і продовжували ще більш рішучу боротьбу.

Наступ іноземних загарбників посилювався також і на міста. У містах жили великокнязівські або королівські урядовці, стояли численні гарнізони жовнірів. Урядовці вимагали від ремісників і торговців сплачувати великі платежі, а ремісникам, прибулим із села, забороняли займатися ремеслом і торгівлею. У містах багато поселялося литовських і польських шляхтичів, покато-

¹ А. И. Баранович, Украина накануне освободительной войны середины XVII в., М., 1959, стор. 125—126.

личених ремісників і торговців, які захоплювали владу в свої руки, позбавляли міське населення права на самоврядування.

Іноземці зосереджували в своїх руках найвигідніші галузі ремесла і торгівлі. У таких містах, як Львів, Перемишль, Луцьк, Володимир-Волинський, загарбники забороняли українцям займатися ремеслом, торгівлею і навіть жити в центральній частині міста. Українські жителі міст часто подавали скарги до короля на урядовців та інших гнобителів. Проте королівський уряд вороже ставився до українського населення і навіть забороняв йому скаржитись.

В умовах безмежного свавілля іноземних загарбників трудящі маси сіл і міст змушені були тікати у південні степи, Карпатські гори, густі ліси або переселялись на територію російських земель. Переважна більшість їх тікала в південні волості. Така втеча селян і трудящих міст із густонаселених повітів на південь почалася ще в XV ст. Втікачі оселялися на берегах річок Сули, Удаю, Псла, Хоролу, Ворскли, Росі, Тясьмину, Ташлика та багатьох інших. Литовські і польські загарбники посилали туди озброєні загони для виловлювання селян-втікачів. Але ніякі заходи магнатів і шляхти не зупинили народного руху.

Українські селяни і трудящі міст продовжували заселяти вільні степи, засновувати там міста, села, розвивати сільське господарство, займатися ремеслом і промислами. Протягом XV—XVI ст. переселенці на півдні заснували такі міста: Полтаву, Переяслав, Пирятин, Золотоношу, Ромни, Лубни, Хорол, Миргород, Чигирин, Звенигород, Мошни, Брацлав, Вінницю, Корсунь, Кременчук та десятки інших. Ці факти красномовно говорять про нескорення і працелюбність українського народу, який у запеклій боротьбі проти соціального та іноземного гніту невпинно розвивав економіку, культуру, зміцнював свої сили для майбутньої визвольної боротьби. Правда, не легко було жити там новим поселенцям: часті напади татарських орд змушували їх постійно тримати в степах на могилах свою сторожу, яка стежила за появою ворога. Коли татарські орди влаштовували напади на південні міста й села, то все населення озброювалося, спільно вирушало проти ворога, героїчно захищало свої землі.

Найбільш відважні втікачі йшли у південні степи, оселялися на берегах і островах нижньої течії Дніпра. Тут вони полювали, рибалили, збирали мед, добували селітру, залізну руду, випасали коней і овець. Ці поселенці першими потрапляли під розбійницькі напади татарських орд, а тому змушені були завжди тримати при собі зброю, щоб давати належну відсіч ненависним загарбникам. З південних поселенців і виникло славне запорозьке козацтво.

Перші документальні згадки про діяльність запорозьких козаків належать до кінця XV ст. Тоді козаки вже постійно жили на островах Хортиці, Базавлуку та інших. Щоб визволити полонених українців з тяжкої неволі і перешкодити татарам здійснювати свої хижацькі напади на українські землі, козаки часто влаштовували свої походи на Очаків, Перекоп, у південні степи і Крим, де громили ворога.

У XVI ст. боротьба запорозьких козаків проти турецько-татарських загарбників ще більш посилилась. Козаки сміливо влаштовували напади на укріплені турецько-татарські міста на березі Чорного моря, біля Таванської переправи, перешкоджали ворожим ордам нападати на Україну. Сили козаків щороку зростали, посилювалась їх боротьба за визволення українських земель з-під турецько-татарського панування. Про успішну боротьбу козаків і селян проти турків і татар у 1522 р. доповідав черкаський староста О. Дашкевич великому литовському князеві і радив сеймові взяти їх на свою службу. Але запорозькі козаки відмовились служити іноземним загарбникам. З того часу литовські старости почали використовувати багатих волосних козаків на військовій службі при замках і для охорони південних кордонів.

У першій половині XVI ст. козаки на островах Дніпра утворили свій військовий центр, який дістав назву Запорозької Січі. На Січі козаки мали курені, запаси продуктів харчування, гармати, рушниці, шаблі, списи, порох, човни, коней, а також багато інших військових припасів, необхідних для життя і боротьби з різними ворогами. Там козаки навчалися військової справи і господарювали. На Січі не було рівності. Поряд з козацькою голотою була заможна козацька старшина, яка керувала Січчю та експлуатувала незаможних козаків. К. Маркс

назвав Січ вільною козацькою організацією, ідея боротьби якої за волю і незалежність поширилась по всій Україні.

У другій половині XVI ст., у зв'язку з дальшим посиленням феодално-кріпосницького гніту, зростали втечі закріпачених селян і пригноблених трудящих міст на південь, збільшувалась кількість запорозьких козаків, зміцнювалася їх військова сила. Всякі намагання литовського і польського урядів припинити втечу селян і трудящих міст на Запорозжя не давали ніяких результатів. Запорозькі козаки тримали тісні зв'язки з населенням України, активно впливали на піднесення антикріпосницької і визвольної боротьби українського народу. Утворення Запорозької Січі мало велике прогресивне значення в житті українського народу. Запорозькі козаки і озброєні селяни успішно захищали українські і російські землі від нападів турків і татар, вели активну боротьбу за визволення південних степів від розбійницьких орд.

Для збереження свого панування над південними степами і здійснення дальшої агресії проти Росії і України Туреччина і Кримське ханство створили на півдні України міцні військові фортеці в Очакові, Мустир-Кермені (острів Тавань), Кази-Кермені (тепер Берислав), Іслам-Кермені (нинішня Каховка), Ін-Кермені та інші в нижніх течіях Дніпра і Південного Бугу.

Утворення турецько-татарських військових баз на півдні України сприяло посиленню розбійницьких нападів султанських орд на російські і українські землі. У зв'язку з цим становище запорозьких козаків дуже ускладнилося.

Щоб підтримати Запорозьку Січ у боротьбі проти турків і татар, російський уряд у 1556 р. послав на Запорозжя численний військовий загін під командуванням М. Ржевського. Цей загін спільно з запорозькими козаками протягом 1556—1559 рр. влаштував ряд вдалих походів на турецько-татарські військові опорні пункти. Зазнавши кількох поразок, татари змушені були на певний час припинити свої розбійницькі напади на Лівобережну Україну. Тоді ж запорозькі козаки підтримували широкі економічні і військові зв'язки з донськими козаками, спільними силами захищали українські і російські землі від турецько-татарських нападів.

Налагодження політичних зв'язків між запорозькими і донськими козаками та російським урядом було дуже небажаним для шляхетської Польщі. Тому королівський уряд використовував різні заходи, щоб ліквідувати Запорозьку Січ, захопити південні українські степи і посилити агресивні дії проти Росії. Правда, ці плани шляхетської Польщі залишились без результатів, оскільки вона була тоді втягнута в тривалу Лівонську війну (1558—1583 рр.) з Росією і не змогла активно діяти проти козаків.

Одночасно королівський уряд вирішив викликати міжусобну боротьбу в Запорозькій Січі. З цією метою він у 1572 р. взяв на свою службу 300 найбагатших запорозьких козаків. З них була створена привілейована група військ, що одержувала спеціальну королівську платню грішми, сукном і користувалась правом володіти землею. Ці наймані козаки були записані в реєстр, а тому стали називатися реєстровими. Виконуючи завдання короля, вони мусили оволодіти Запорожжям, вигнати з Січі нереєстрових козаків, охороняти південні кордони Польської держави, брати участь у військових походах, придушувати виступи селян і припинити втечу людей на Запорозьку Січ. Реєстровим козакам дозволялося жити в Черкасах, Каневі, Переяславі та інших поселеннях Подніпров'я.

Цими заходами польський уряд зумів перетягти на свій бік лише незначну частину заможних козаків. Проте йому не вдалося ослабити силу запорозьких козаків, кількість яких весь час зростала за рахунок утікачів від кріпосницького гніту. Запорозька Січ не корилась шляхетській Польщі і діяла незалежно від неї.

Запорозька Січ продовжувала відігравати велику прогресивну роль в історії українського народу. Вона стала могутнім військовим центром, де зосереджувалися самовіддані борці за визволення українського народу з-під тяжкого магнатсько-шляхетського гніту. Запорозькі козаки захищали Україну від розбійницьких турецько-татарських орд. Січ відіграла велику роль в розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків між українським і російським народами.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ В 1591—1595 рр. ПОХОДИ КОЗАКІВ ПІД ПРОВОДОМ С. НАЛИВАЙКА В МОЛДАВІЮ

Наступ шляхетської Польщі на Україну і посилення феодально-кріпосницького та національно-релігійного гніту важким тягарем лягли на плечі трудящих мас українського народу. Польські, литовські, українські магнати і шляхта, католицьке і православне духовенство, королівські урядовці і військові гарнізони жорстоко експлуатували та грабували сільське населення. Цей гніт поширювався також на ремісничі і торгові населення міст, козацтво та інші групи трудящих. У відповідь на посилення гніту народні маси піднімалися на збройну боротьбу проти ненависних гнобителів.

Незабаром після прийняття Люблінської унії по всій Україні ще більше посилилися масові антифеодальні селянські виступи. Озброєні селяни нападали на маєтки магнатів і шляхти, захоплювали їх, нещадно розправлялися з гнобителями, а потім відступали в південні степи, ліси і там об'єднувалися у великі повстанські загони. Один з таких виступів селян і козаків проти шляхтичів Козаровських і Тишкевичів-Логойських під проводом козаків Чернинського і Іванівського відбувся у 1587 р. в м. Кодня. Повстанці примусили гнобителів залишити містечко. До повстанців приєдналося багато селян, які після розгрому шляхетських маєтків з козаками відступили на низ Дніпра.

Весною 1590 р. на Київщині (у Поліссі) вже діяло кілька невеликих повстанських загонів селян і козаків під проводом отаманів Я. Осовського, А. Рогачовського, Ф. Полоуса та інших. Ведучи боротьбу проти класових гнобителів, повстанці доходили до білоруських земель. На своєму шляху вони захоплювали фільварки магнатів

і шляхти, забирали в урядовців порох, селітру, сірку, свинець, зброю, коней і вози «для запорозького війська»¹. Перелякана шляхта змушена була виконувати всі вимоги повстанців. Про напад повстанців на маєток шляхтянки Козаровської в її судовій скарзі говориться:

«Кілька сот козаків низових і тих, які служили в моєму маєтку Фоші, ...забрали коні, рогату худобу, воли плугові і ті, що були на відгодівлі, з залізом і снастями плуговими, ...мед прісний у барилах, зброю замкову — шмигівниці, гаківниці, напівгаківниці, рушниці, порох, селітру, сірку, свинець, панцери, знаряддя пушкарне і ковальське, казани пивні і горільчані, цинк, мідь, замки» і т. д.².

Усе це потрібне було козакам для озброєння селян-утікачів, які тоді зосереджувалися на Запорожжі і готувались до масового повстання проти шляхти і магнатів.

Інші козацькі загони тоді діяли на Переяславщині і Брацлавщині. Вони також забирали у маєтках феодалів зброю, порох, вози, коні і все це відправляли на Запорожжя. В кінці 1590 р. на Запорожжі було вже близько 6 тис. повстанців.

Весною 1591 р. із Запорожжя почали прибувати на Брацлавщину і Київщину озброєні козаки, які піднімали селян і ремісників на збройне повстання. Під їх керівництвом у південних волостях утворювались загони повстанців. Протягом літа і осені ці загони переважно зосереджувалися в лісах і ще не мали змоги починати відкритої збройної боротьби.

У грудні 1591 р. один з великих повстанських загонів з'явився під Білою Церквою. Перелякана шляхта сховалася в замку. Повстанці захопили місто, а також маєток білоцерківського підстарости князя Д. Курцевича-Булиги, забрали там усі військові припаси, а потім спалили князівські будинки. На чолі цього повстанського загону був видатний керівник селянсько-козацького повстання Криштоф Косинський. Тоді до загону Косинського приєдналося кілька сот повсталих селян і ремісників. Навіть частина реєстрових козаків перейшла на його бік і почала діяти разом з повстанцями.

---

¹ Археографический сборник документов, т. I, Вильно, 1867, № 61.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, К., 1863, стор. 23—27.

Зміцнивши свій загін, К. Косинський залишився з повстанцями зимувати на Київщині. Це дуже занепокоїло королівський уряд. На початку 1592 р. король Сігізмунд III послав на Подніпров'я чимале військо, яке мало завдання розгромити повстанців, зловити К. Косинського і привезти у Варшаву на суд. Але, зустрівши стійкий опір повстанців, королівське військо змушене було спішно повернутися в Польщу. Тоді фактично все Подніпров'я опинилось під контролем повстанських загонів. Магнати і шляхта кидали свої маєтки і тікали в оборонні замки під захист королівських гарнізонів.

Восени 1592 р. великий загін повстанців організував напад на Київський замок, де перебував уряд київського воєводи К. Острозького і стояв гарнізон. В результаті раптового наступу повстанці здобули замок, захопили гармати, багато зброї і пороху¹. Правда, повстанців було небагато і під тиском гарнізону вони залишили замок.

Тоді ж інший загін повстанців оточив Переяслав і після розгрому місцевого гарнізону захопив місто і замок. Повстанці вбили місцевого підстаросту, а з шляхти взяли велику контрибуцію. В замку вони забрали всі гармати, порох, свинець, багато різної зброї та інші військові припаси.

В кінці 1592 і на початку 1593 рр. особливо широкого розмаху набрало антифеодальне повстання на Волині, де діяло багато повстанських загонів. Туди вирушив з своїми загонами і К. Косинський. Незабаром на Волинь прибули реєстрові козаки і багато запорожців. Кількість повстанців швидко зростала за рахунок приєднання багатьох загонів повсталих місцевих селян, трудящих міст, наймитів і панських слуг. Повстанці займали міста, замки, фільварки, де забирали все потрібне для ведення боротьби з ворогом, вбивали шляхту, а селян визволяли від панщини та інших феодальних повинностей. Основні сили повстанців були зібрані в містечку Острополі у маєтках князя К. Острозького. Там повстанці мали намір залишитись до весни.

Щоб придушити повстання, польський король зобов'язав магната К. Острозького взяти під своє керівництво всю волинську шляхту і вирушити на Остропіль. Виконуючи наказ короля, К. Острозький прибув у м. Ста-

---

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 36—37.

рокосянтинів, куди збиралися озброєні шляхетські загони. Він зобов'язав свого сина Януша очолити галицьку шляхту і вирушити з нею проти повстанців. Незабаром у Старокосянтинів прибули військові загони шляхти під керівництвом магнатів О. Вишневецького, Я. Претвича, С. Гульського та ін.

Дізнавшись про це, К. Косинський вирушив з усіма повстанцями з Волині на Київщину, щоб відступити на Лівобережжя. Коли повстанці прибули до містечка П'ятки, їх там 23 січня 1593 р. наздогнала шляхетська кіннота. Повстанці зупинилися в маєтку Острозького, де влаштували міцну оборону. У перших сутичках повстанці успішно відбивали напади шляхти. Але сили ворога безперервно поповнювались і загрожували повстанцям неминучою поразкою. Тоді К. Косинський вирішив кинути всі сили проти ворога, завдати йому поразки, а потім продовжувати відступ до Дніпра. Під час битви повстанцям вдалося значно відтиснути ворога від свого табору і знищити велику кількість шляхти. Проте інші шляхетські загони вдарили з тилу, оточили частину повстанців і завдали їм значної поразки. З великим зусиллям повстанці прорвалися з оточення до свого табору, але втратили багато людей, гармат, коней, возів і пороху. Шляхетське військо, яке скоштувало козацької шаблі, також зазнало великих втрат. Воно змушене було припинити бій і повернутися до свого табору. Відчувши свою слабкість, шляхта більше не наважувалась влаштовувати напади на повстанців.

Скориставшись цим, повстанці утворили рухомий табір і без затримки пішли на Трипілля. На Дніпрі не було льоду, і вони змушені були на березі добре укріпити свій табір і підготуватись до оборони.

У цей час на Україні з'явилася велика татарська орда, яка просувалася на Волинь. Продовжувати дальший наступ на повстанців шляхта не могла і почала повертатись до своїх маєтків. 31 січня 1593 р. між королівським командуванням і К. Косинським почались мирні переговори. Під час укладання миру з боку повстанців головну роль відігравали реєстрові козаки, які зобов'язались за чотири тижні уточнити списки свого війська, усунути з посади гетьмана К. Косинського і обрати собі іншого керівника; відіслати в панські маєтки всіх повсталих селян; повернути магнатам і шляхті захоплену пов-

станцями зброю; більше не піднімати повстання. Закінчивши переговори, шляхетське військо негайно вирушило на Волинь, куди вже наближалися татари.

Після підписання угоди повстанці пішли на Запорозжя. В Січі вони й не думали усувати К. Косинського з гетьманської посади, а розгорнули підготовку до наступної боротьби проти шляхти.

Слідом за козацькими загонами, очоленими К. Косинським, на Запорозжя приходили повстанці з Полісся, Переяславщини і Брацлавщини. В кінці лютого 1593 р. черкаський староста О. Вишневецький у своїх листах до польського гетьмана С. Жолкевського вказував, що в Січі зібралося багато тисяч козаків, які готують нове повстання. Він писав: «К. Косинський... з своїм військом готується... спустошити коронні землі..., дав присягу великому московському князеві перейти на його службу з усім своїм військом і віддав йому вже все пограниччя більш як на сто миль на тих кордонах; у листі своєму до них великий московський князь називає себе вже царем запорозьким, черкаським, низовським і послав на Запорозжя сукно і гроші!»¹.

Дійсно, весною 1593 р. з Москви в Січ була послана грамота, якою цар зобов'язував К. Косинського вирушити з козаками до р. Сіверського Дінця для боротьби проти нападу татарських орд².

Проте К. Косинський тоді не мав змоги виконати розпорядження царя. На початку травня він з великим загонем козаків і селян вирушив на Черкаси. Біля міста між повстанцями і гарнізоном О. Вишневецького відбулася битва, в якій загинув К. Косинський. Повстанці розгромили вороже військо, і О. Вишневецький змушений був попросити перемир'я. Магнат зобов'язався повернути козакам човни, зброю, коні, борошно та інше майно, яке було захоплене його гарнізоном у козаків і селян. Після підписання мирної угоди О. Вишневецький втік у Київ. Туди ж вирушили і повстанці. Прибувши до міста, вони зупинилися табором у гирлі р. Либідь.

Поява повстанців біля Києва викликала велику

---

¹ Listy St. Żółkiewskiego, Kraków, 1868, стор. 27.

² Собрание государственных грамот и договоров, кн. II., М., 1819, стор. 126.

паніку серед місцевої шляхти, яка кинулася тікати з міста. Проте захопити Київ повстанцям не вдалося. В той час вони одержали з Січі повідомлення про напад численної татарської орди на південні волості Київщини і Брацлавщини, а також на володіння Запорозької Січі. Тим часом київський воєвода магнат К. Острозький запропонував повстанцям укласти угоду про перемир'я і зобов'язався покарати тих урядовців, які грабували майно козаків і вбивали людей. Магнат також зобов'язався видати кожному козакові по 20 злотих, дозволив реєстровим козакам мати артилерію з 24 гармат, запаси пороху і т. д. Незабаром таку угоду було підписано між керівниками повстанців і К. Острозьким.

Після підписання угоди запорозькі козаки і озброєні селяни негайно вирушили з-під Києва у південні волості України для боротьби проти розбійницьких татарських орд. Реєстрові козаки зупинилися в Каневі, Черкасах, Звенигороді, Чигирині та інших містах, де готувалися до боротьби проти татар. Тоді фактично все Нижнє Подніпров'я було під владою козаків.

Напади татарських орд на Україну значно перешкодили дальшому розгортанню селянсько-козацького повстання проти магнатів і шляхти. Основна маса повсталих селян з Переяславщини, Київщини, Волині і Поділля також вирушила на Південну Брацлавщину, Чигиринщину і Південне Поділля. Повстанці зосередилися там в укріплених місцях і розгорнули боротьбу з татарами. Ціле літо і осінь вони успішно захищали населення південних волостей від хижацьких орд, знищили сотні татар. Напади турків і татар були відбиті.

В той же час гарнізони королівських і магнатських військ стояли в оборонних замках і майже не брали ніякої участі в боротьбі з татарами. Магнати і королівські урядовці дбали тільки про захист власних маєтків. Більшість великих землевласників втекла з південних волостей України в укріплені замки Волині і Поділля, а королівський уряд не вживав ніяких заходів для підготовки війська до оборони південних кордонів від нападів татарських орд.

Використавши бездіяльність королівського уряду і магнатів, повстанці ніде не визнавали місцевої влади і не виконували розпоряджень старост. Вони закликали селян не коритись шляхті, Восени 1593 р. брацлавський

староста Ю. Струс у своїх листах до королівського польного гетьмана С. Жолкевського писав, що запорозькі козаки, показачені селяни і трудящі міст не визнають ніякої влади, нападають на шляхетські маєтки, забирають зброю, коні, вбивають шляхту, всюди встановлюють свої «хлопські порядки».

Під впливом діяльності козаків місцеве населення відмовилося виконувати кріпосницькі повинності, сплачувати податки і приєднувалося до повстанців. Про таке становище у Південній Брацлавщині гетьман С. Жолкевський писав в одному з своїх листів королю:

«Така у них непокірність і сваволя, що вже ніяк не зважають ні на бога, ні на короля, ні на що інше. Треба було б заздалегідь те зло відвернути, щоб з того чогось гіршого не сталося»¹.

Ці факти свідчать про те, що на Україні трудящі маси вже не хотіли більше терпіти магнатсько-шляхетського гніту і готові були негайно почати відкриту збройну боротьбу проти всіх класових гнобителів і ненависного польсько-шляхетського панування.

Проте підготовка султанської Туреччини і Кримського ханства до агресивного нападу на Україну затримала початок селянсько-козацького повстання. Восени 1593 р. на Запорожжі було відомо, що турецький султан і кримський хан на 1594 р. готували величезну армію для нападу на Україну, Польщу, Семиграддя, Угорщину, Австрію та інші європейські країни. Ця агресія створювала велику небезпеку для українського народу. Тому запорозькі козаки і загони озброєних селян цілу зиму 1593—1594 рр. охороняли південні кордони від нападів турків і татар, провадили розвідку з метою вивчення агресивних намірів султанської Туреччини і Кримського ханства. Від узятих у полон турків і татар вони дізналися про неминучу війну з турецько-татарськими загарбниками. В той час це був противник ще небезпечніший, ніж шляхетська Польща, а тому трудящі маси України змушені були, насамперед, спрямувати основні свої сили на захист від нападів розбійницьких турецько-татарських орд.

Небезпека турецько-татарської агресії також приму-

---

¹ Listy St. Żółkiewskiego, стор. 39.

сила ряд європейських країн зосередити свою увагу на підготовці до самооборони. Активну підготовку до війни з Туреччиною розгорнули Австрійська імперія, Угорщина і Семиграддя. Ці країни почали зосереджувати свої армії на південних кордонах, утворювати великі запаси зброї, пороху та іншого військового спорядження. Посилася антитурецька боротьба у Валахії і Молдавії, де більшість населення прагнула визволитися з-під турецько-татарського ярма і здобути собі незалежність. Вся увага народів балканських країн була прикута до визвольної боротьби.

Агресія султанської Туреччини насамперед була спрямована проти Польщі. У зв'язку з цим королівський уряд з кінця 1593 р. розгорнув підготовку своїх військових сил до війни проти небезпечного ворога. Правда, ця підготовка провадилась дуже повільно, оскільки в польському сеймі точилася гостра боротьба між різними магнатськими і шляхетськими угрупованнями. Крім того, королівська державна скарбниця була порожньою, і король не мав коштів на збільшення найманого війська, виплату жовнірам належної платні і заготівлю військових припасів. Однак турецька агресія примусила Польщу посилити підготовку до майбутньої війни.

На Україні найважливішу керівну роль у боротьбі проти турецько-татарської агресії відігравала Запорозька Січ. Козаки добре знали наміри ворога і вживали всіх заходів до того, щоб розгромити його. У зв'язку з цим на Запорозжжі підготовка до нової війни розгорнулася ще восени 1593 р. Туди вирушила більшість реєстрових козаків на чолі з Григорієм Лободою, якого вони обрали своїм гетьманом після смерті К. Косинського. Хоча інтереси реєстрових і нереєстрових козаків у багатьох питаннях були різні, проте в справі боротьби проти турецько-татарської агресії всі козаки мали спільну мету: не допустити ворожих орд на свою землю, захистити український народ від грабежів, розорення, полону і тяжкого рабства.

Г Лобода тоді вже був досвідченим козаком, він часто бував на Запорозжжі, брав участь у боротьбі проти турецько-татарських орд, ходив з козаками на море і проявив себе як хоробрий вояка. Г. Лобода походив з багатого козацького роду. На Київщині він володів селом Сошники, де мав свій двір, господарство, худобу,

Він підтримував зв'язки з багатими київськими міщанами, з вищим духовенством і навіть з шляхтичами¹.

Особливо великим авторитетом користувався Г. Лобода лише серед реєстрових козаків, які вважали його своїм полковником. Ще раніше він серед реєстровців займав керівні посади: був отаманом, сотником, очолював їх походи проти турків і татар. Г. Лобода одночасно намагався активно впливати на нереєстрових запорозьких козаків, які також вважали його досвідченим воїном. Польський літописець називає Г. Лободу людиною дуже хитрою, спритною, великої фізичної сили, відважною, дотепною і вольовою. Все це й було підставою до того, що запорозькі козаки десь в кінці 1593 р. обрали Г. Лободу своїм гетьманом. Тоді ж близько трьох тисяч козаків під керівництвом нового гетьмана вирушили в похід на Молдавію. Вони досягли м. Джурджуо, де розгромили турецький гарнізон, взяли чимало коней і повернулися на Україну. В цьому поході Г. Лобода проявив великі військові здібності полководця і політика².

Восени 1593 р. на Південному Поділлі почав свою активну діяльність і Северин Наливайко, що виступав на чолі нереєстрових козаків і повсталих селян, які проводили боротьбу проти феодално-кріпосницького гніту, турецьких і татарських загарбників.

Біографічні дані про походження і молоді роки життя Северина Наливайка в історичних джерелах дуже бідні. За одними даними, він народився приблизно на початку шістдесятих років XVI ст. в м. Гусятині на Поділлі, де його батько мав невелике господарство. За іншими, менш вірогідними відомостями він народився в м. Кам'янці-Подільському в родині чинбаря. Северин, за словами істориків, ніби мав двох братів³. Проте в історії відомий лише його старший брат, Дем'ян Наливайко, який служив священником в особистій церкві магната К. Острозького в м. Острозі, що стояла в замку. В них була сестра Ольга. Северин також мав свою сім'ю, але про неї в документах немає точних даних.

---

¹ Н. Василенко, Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1915, стор. 231.

² R. Heidensztejn, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do czasu 1594, т. I., Peter., 1857, стор. 363.

³ Н. Василенко, Очерки по истории Западной Руси и Украины, стор. 231—232.

Батько С. Наливайка постійно жив у м. Гусятині, мав там хату, садибу і невелику ділянку землі, а також займався чинбарством. Його землю у вісімдесятих роках XVI ст. надумав захопити місцевий магнат Калиновський. Батько Северина намагався законно відстояти свою власність. Але в шляхетській Польщі простих людей ніякі закони не захищали. Калиновський з своєю військовою охороною напав на двір Наливайка, пограбував майно, захопив землю, а старого так побив, що той через кілька днів помер. З того часу мати С. Наливайка забрала дітей і переселилася в Острог, до свого старшого сина Дем'яна, який туди переїхав ще раніше.

Початкову освіту С. Наливайко здобув у Гусятині. Потім він поповнював свої знання при допомозі старшого брата Дем'яна. Завдяки цьому він міг читати книги, гарно писати і був для свого часу освіченою людиною. Як описує польський шляхтич Іоакім Бельський, С. Наливайко був талановитим козаком: сильним, вольовим, вродливим, хоробрим, самовідданим, сміливим, добре знав військову справу і був прекрасним ^{гармашем} ~~пушкарем~~¹.

Маючи неабиякі здібності і хоробру натуру, С. Наливайко з молодих років захоплювався військовою справою, мріяв стати досвідченим козаком, славним воїном, відважним полководцем. Ще юнаком він брав участь у захисті міст і сіл від нападів татарських орд, які часто появлялися на Поділлі і Брацлавщині. У боротьбі з турками і татарами він набув першого свого військового досвіду, ознайомився з різними видами зброї, навчився володіти нею. У той час йому багато разів доводилось ходити у далекі походи проти турецько-татарських орд: до берегів Чорного моря, у Крим і Молдавію. Уважно стежачи за життям закріпачених селян, зустрічаючись з козаками і міським трудовим людом, С. Наливайко ширше знайомився з соціально-економічним і політичним життям українського народу, який тоді мучився під тяжким магнатсько-шляхетським гнітом. Найбільший вплив на С. Наливайка мали запорозькі козаки, з якими він часто зустрічався під час боротьби з татарськими ордами. Жив С. Наливайко і в Січі, де ознайомився з

---

¹ Joachim Bielski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, Warszawa, 1862, стор. 275—281.

життям запорожців, їх намірами і прагненнями. Все це позитивно впливало на формування його свідомості.

Точно невідомо, як С. Наливайко потрапив у двір магната К. Острозького, де служив ротмістром у військовому загоні особистої охорони князя. Напевно йому вдалося стати на службу при допомозі свого брата Дем'яна. Перебуваючи на службі у магната, він мусив охороняти його маєток від нападів татар і військ інших феодалів, супроводити князя під час його подорожей в Київ, Варшаву, Краків і по маєтках, а також брати участь у придушенні селянсько-козацьких повстань.

В історичних документах зустрічається згадка, де говориться, що С. Наливайко нібито брав участь разом з магнатом К. Острозьким у придушенні селянсько-козацького повстання на Житомирщині біля П'ятки, яким керував К. Косинський¹. Яка була там його діяльність— майже нічого невідомо. Проте, безперечно, що це антифеодальне повстання селян і козаків відіграло велику роль у піднесенні свідомості С. Наливайка і в його дальшій участі в селянсько-козацькому русі. Не випадково після цього повстання і смерті К. Косинського С. Наливайко покинув службу в магната і появився на Південному Поділлі з невеликою групою козаків, де й почав активну боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту і панування шляхетської Польщі на Україні.

В кінці 1593 р. в південних волостях Поділля і Брацлавщини активно діяло кілька чималих озброєних загонів селян і козаків, які не корилися магнатам, шляхті і місцевій владі. Серед козаків там він швидко завоював авторитет і став отаманом великого козацького загону.

Опинившись серед козаків, С. Наливайко готував напад на маєтки магната Калиновського, щоб помститись за свого батька і власне майно. Згодом про цю помсту він писав польському королеві в своєму листі:

«Пан Калиновський батькові моему... без будь-якої причини переламав ребра, і таким катуванням звів його з світу. Не знаючи, як поскаржитись по закону за таку велику кривду, яка, як гадаю, не може бути більшою, і, не маючи засобів на витрати, яких вимагає судочинство, я, як людина убога, вдався до того, на що здатний:

---

¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, т. I, К., 1890, стор. 183—184.

помстився йому звичайнісіньким способом. І хоч він захопив усю мою землю, якої в мене було мало, і тепер володіє нею, я вже не хочу і не буду від нього домагатися того майна і ганятися за прибутками»¹.

Проте восени 1593 р. С. Наливайко ще не мав під своїм керівництвом відповідних козацьких сил для нападу на маєтки Калиновського, а тому залишався на Південному Поділлі до весни 1594 р. Зимою він закликав селян і міських жителів приєднуватись до козацьких загонів для боротьби проти турецько-татарських загарбників і місцевих феодалів.

У той час на Балканському півострові була війна між Туреччиною і Австрійською імперією за панування над народами балканських країн. Туреччина і Кримське ханство зосередили там великі військові сили, які загрожували Молдавії, Польщі і Україні. Крім того, кримські татари під час своїх походів на Балкани нападали на міста і села Брацлавщини і Поділля, де чинили грабежі й розбої. Тому для боротьби проти татарських орд королівські старости південних повітів України і місцеві магнати всюди використовували озброєне населення міст і сіл, щоб захистити своєї маєтки. За дозволом уряду в містах і містечках вони створювали озброєні загоны з місцевих жителів, а також укріплення і готувалися до самооборони.

Один з таких озброєних загонів на Поділлі очолив С. Наливайко. Є відомості, що він збирав там озброєних людей для боротьби з турками і татарами нібито за дозволом князя К. Острозького і коронного гетьмана Я. Замойського². Тоді йому було доручено охороняти Кучманський шлях між Дністром і Південним Бугом, по якому татарські орди здійснювали свої розбійницькі напади на Поділля, Волинь і Галичину.

Дійсно, десь на початку 1594 р. велика татарська орда вдерлася на Поділля і почала свої варварські грабунки. С. Наливайко негайно вирушив туди з своїм козацьким загonom. Біля м. Теревовлі козаки завдали татарам значної поразки і визволили багато полонених. Така діяльність С. Наливайка в той час не суперечила

---

¹ Broel-Plater, Zbiór, pamiętników do dziejów polskich, т. 2, Warszawa, 1858, стор. 215.

² Ян Замойський був головнокомандуючим військовими силами Польщі з 1574 до 1605 р.

інтересам Польської держави. Навпаки, коронний гетьман Я. Замойський був зацікавлений в тому, щоб прикордонне українське населення брало активну участь в боротьбі проти агресивних нападів турків і татар.

У той час козацький загін С. Наливайка переважно складався з нереєстрових козаків і селян, які не хотіли виконувати феодалських повинностей, озброювались і були готові в будь-який час розгорнути активну боротьбу проти феодалів-кріпосників і татарських орд. До нього приєдналося чимало бездомних людей і трудящих міст.

У квітні 1594 р. С. Наливайко повідомив магната К. Острозького, що він ніколи не повернеться до нього на службу. Щоб відвернути увагу магната від тієї боротьби, яку провадив козацький загін проти шляхти, С. Наливайко у своєму листі писав йому: «...зібралося товариства вже немало, до того ж таких людей, які погоджуються подарувати не лише час, а й життя... для інтересів свого краю»¹. В той час С. Наливайко вже мав приблизно півтори—дві тисячі воїнів, які готові були боротися проти внутрішніх і зовнішніх ворогів за інтереси свого народу. Тоді загін С. Наливайка розташовувався в селах і містечках Південної Брацлавщини². Козаки брали у шляхти фураж, хліб, городину, сало, м'ясо тощо. Шляхті це дуже не подобалось, але небезпека від нападу турків і татар примушувала її допомагати козакам.

Весною 1594 р. на Брацлавщині в селах і містечках появились невеликі озброєні загони повсталих селян, які робили напади на шляхетські маєтки, забирали зброю, коней, різне майно. Повстанці діяли навколо міст Бара, Брацлава, Вінниці, Бершава та ін. Деякі загони повстанців досягли Волині і Галичини. Виступи селян очолювали переважно досвідчені козаки, які брали участь в антифеодалному повстанні під проводом К. Косинського³. Одночасно повстанці спільно з запорозькими козаками провадили боротьбу проти кримських татар, які в той час з'являлися на Правобережжі і влаштовували грабіжницькі напади на села й міста. Загони татар були

¹ Listy St. Zółkiewskiego, стор. 65.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I. стор. 183.

³ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, К., 1867, стор. 74—75.

розгромлені, награбоване ними майно козаки забрали і повернули селянам.

Після перемоги над татарськими загонами С. Наливайко в кінці квітня 1594 р. написав листа до коронного гетьмана Я. Замойського, в якому вказував, що залишив службу в К. Острозького, зібрав чимале військо і мав намір виступити в похід на Молдавію для боротьби проти турків і татар¹. Що мав на меті С. Наливайко, коли писав цього листа коронному гетьманові, невідомо. Але з листа ясно видно, що він всіляко намагався ввести в оману коронного гетьмана і відвернути його увагу від антишляхетської діяльності повстанців.

У червні 1594 р. С. Наливайко з козацьким загonom і гарматами вирушив до гирла р. Дністра, щоб перегородити шлях багатотисячній татарській орді, яка йшла з Криму в Угорщину. Проте сили козаків були дуже малі, щоб розгромити ворога. В таких умовах козаки вдало влаштовували нічні напади на татарські обози. Так вони знищили багато татар і захопили в них 3—4 тис. коней².

Сміливі напади українських козаків під проводом С. Наливайка і Г. Лободи на татарські орди вплинули на піднесення визвольної боротьби в Молдавії і Валахії проти турецького панування. В той час у Молдавії з'явилися великі групи озброєних людей, які посилили напади на турецькі гарнізони і знищували їх. Турки змушені були тікати з Північної Молдавії до Дунаю, щоб не потрапити до рук козаків і молдавських повстанців. Загони озброєних людей діяли і у Валахії, де розгорталась визвольна боротьба проти турецького панування.

Закінчивши свій похід, загін козаків під проводом С. Наливайка урочисто повернувся на Південне Поділля з великою кількістю коней і зброї. Зміцнивши свої сили, тепер козаки вже не приховували своєї ненависті до магнатів і шляхти. Вони зупинилися у селах недалеко від м. Бершава. До козаків почали прибувати загони озброєних селян та інших повстанців з Західного Поділля, Брацлавщини і Волині. Кількість війська в С. На-

---

¹ Listy St. Zółkiewskiego, стр. 41.

² Broel-Plater, Zbiór, pamiętników do dziejów polskich, т. 2, стр. 215.

ливайка знову поповнилась. Козаки вимагали від шляхти продуктів харчування, фуражу, пороху, зброї і не корилися представникам місцевої влади. Коли шляхта відмовлялася виконувати розпорядження С. Наливайка, повстанці самі забирали з її маєтків усе потрібне для себе.

Поповнивши загін місцевими повстанцями, С. Наливайко в кінці червня 1594 р. вирушив у Запорозьку Січ своїх посланців з пропозицією розпочати спільну боротьбу проти агресивних дій турків і татар. Про це посольство С. Наливайка в Січ розповів у своєму щоденнику посланець австрійського імператора Рудольфа II, що прибув тоді до запорозьких козаків, Е. Ляссота, який мав намір найняти їх на службу для війни проти Туреччини. За його словами, запорожці дуже гнівалися на С. Наливайка за те, що він разом з князем К. Острозьким виступав проти селянсько-козацького повстання 1593 р., на чолі якого стояв К. Косинський. Через посланців С. Наливайко виправдовувався перед запорожцями і пояснював їм невдачу свою попередню діяльність тим, що він тоді був на службі в магната і інакше не міг діяти. В особистому листі до запорозьких козаків С. Наливайко називав себе найближчим другом і братом запорожців. На відзнаку своєї вірної дружби до них він зобов'язався відправити на Запорожжя 1600 коней, захоплених козаками у татар. Далі Е. Ляссота пояснює, що С. Наливайко мав намір особисто прибути на Запорожжя і виправдатися перед козаками за свої попередні дії.

«Але через те,— пише Е. Ляссота,— що чесне лицарство підозрює його у ворожих намірах, то він хоче з'явитися особисто в їх коло, покласти серед нього свою шаблю і спробує виправдатися від обвинувачень, які падають на нього. Коли ж і після того лицарське коло, як і раніш, визнає його неправим, то він сам звелить відрубати йому голову його власною шаблею. Але він сподівається, що козаки задовольняться його поясненнями, визнають їх ґрунтовними і назавжди вважатимуть його своїм другом і братом. Відносно минулого, то він був на службі в київського воеводи ще до їх війни з К. Острозьким; коли ж виникли між ними непорозуміння закінчилися війною, тоді вже обставини не давали можливості йому залишити воеводу, свого пана, хліб якого він

їв задовго перед тим і на службі якого перебував у той час. Ось чому він змушений був битися за нього з його ворогами»¹.

Звідси видно, що С. Наливайко повністю усвідомлював свою негативну попередню діяльність і готовий був відповідати перед судом запорозького війська.

Правда, Е. Ляссота не розповідає в своєму щоденнику про те, як здійснилося примирення С. Наливайка з запорожцями. Але скоро суперечки були усунуті і він почав діяти ще енергійніше, всіляко підтримуючи з Запорозькою Січчю дружні взаємовідносини.

Тим часом польський король доручив снятинському старості Язловецькому на початку літа 1594 р. організувати похід у Крим, щоб перешкодити татарам здійснити свій напад на Молдавію. До походу в Крим Язловецький закликав козацькі загони, які діяли під проводом С. Наливайка і Г. Лободи. Але козаки не погодились вирушити в такий похід разом з ненависною шляхтою.

С. Наливайко розташував свій загін у Південній Брацлавщині, а сам з кількома сотнями козаків вирушив у м. Брацлав, де був королівський староста Ю. Струс з невеликим гарнізоном. Поява козаків примусила старосту і його гарнізон залишити замок і поспішно втекти у Вінницю. Міське населення дуже радо зустріло С. Наливайка. Козаки без бою оволоділи містом і зупинилися в замку, де було чимало продуктів харчування, пороху, зброї та фуражу. Про захоплення козаками Брацлава коронний гетьман Я. Замойський у своєму листі до польського короля писав:

«...Люди свавільні — українське козацтво — на місто і замок наш Брацлавський напали, шляхту тамошню, яка тоді була на судовій сесії, під час нападу... розгромили, немало насильств і шкоди вчинили, книги земські і міські тамтешні попсували, а деякі забрали...»².

З того часу козаки під проводом С. Наливайка почали діяти на Брацлавщині ще більш відкрито. Вони займали міста, містечка, забирали в замках зброю, фураж, продукти харчування, одяг. Тоді ж козацькі загони влаштували кілька нападів на подільські маєтки магната

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I, стор. 183—184.

² Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 31—32, стор. 9—10.

Калиновського, де взяли багато коней, волів, овець, хліба і зброї. Повстанці також брали все потрібне в шляхетських маєтках, господарі яких відмовлялися платити контрибуцію.

Розгортання боротьби повстанців проти магнатів і шляхти викликало велике незадоволення у Варшаві. Польський король через своїх посланців вимагав від С. Наливайка негайно припинити напади на феодальні маєтки і розпустити козаків, а селян відправити до їх панів. Але С. Наливайко не виконував королівських наказів. Його озброєний загін дедалі зростав і зміцнювався. Боротьба селян і козаків проти магнатів і шляхти поширювалась на всю Брацлавщину, охопила значну частину Південного Поділля. Вона тривала до кінця літа 1594 р. Там, де стояли повстанці, влада фактично була в їх руках, а королівські урядовці тікали звідти в оборонні замки під захист гарнізонів.

Дізнавшись, що татарські орди через Буковину вдерлися в галицькі землі і заподіяли там місцевим жителям багато лиха, С. Наливайко на початку вересня 1594 р. з великим козацьким загоном вирушив у Молдавію. Він мав намір перегородити шляхи відступу татарам, оточити їх, знищити і визволити полонених. Під його керівництвом козаки направилися в м. Кілію, де розгромили кілька татарських військових загонів, а звідти пішли на Тягин¹ і штурмом оволоділи ним. Там козаки розбили турецький гарнізон, взяли в полон близько 4000 турків і татар. Але тоді до Тягина прибув великий загін молдавських військ на чолі з господарем Ароном, ставлеником турецького султана, який змусив козаків С. Наливайка відступити. На переправі через Дністер багато козаків загинуло, і у них був відібраний весь полон. Козаки з С. Наливайком знову повернулись на Південне Поділля.

В кінці вересня 1594 р. С. Наливайко і Г. Лобода з 12-тисячним козацьким загоном спільно вирушили в Молдавію, щоб примусити молдавського господаря Арона розірвати зносини з турецьким султаном. Але господар зустрів козаків гарматним вогнем. Незабаром козаки в кількох сутичках розгромили турецькі гарнізони і війська господаря, захопили багато гармат, а сам

---

¹ В ті часи так називалося м. Бендери.

господар утік з Молдавії. Північна Молдавія фактично була визволена від турецьких і татарських гарнізонів. Розгромивши ворога, козаки повернулися на Україну і розташувались на зимові квартири в селах Барського повіту, в Південній Брацлавщині і м. Брацлаві.

Походи козаків у Молдавію вплинули на піднесення антитурецького руху по всій країні. В результаті цього молдавський господар змушений був приєднатися до союзу Австрії, Семиграддя і Мультянії. Козаки підтримували цих союзників і активно допомагали їм у боротьбі проти турецьких завойовників. На боці союзників була і Польща, яка прагнула тримати Молдавію під своїм впливом.

Коли козаки вели боротьбу проти турецько-татарських орд у Молдавії, шляхта Брацлавщини за традицією почала готуватись до проведення своєї річної судової сесії. Спочатку вона зібралася у Вінниці. Потім вирішила озброїтись, силою захопити Брацлав, розігнати козаків, що перебували там, а жителів міста примусити скоритися королівському наказові. Ще перед своїм походом на Брацлав шляхта відмовилась давати козакам продукти харчування і фураж, запропонувала їм залишити Брацлавське воеводство. Шляхта заспокоювала населення Брацлава через свого посланця, що ніхто, мовляв, не буде покараний за дружбу з козаками і за всі попередні виступи проти старости. Вона закликала ремісників і торговців виступити проти повстанців і вигнати їх із свого міста.

Прибувши в Брацлав, шляхта дійсно поки що не чинила розправи над прибічниками С. Наливайка. Вона була зайнята розглядом судових справ та бенкетами. З нею також прибув у замок невеликий гарнізон, який мав завдання охороняти місто від повстанців.

Проте не довго шляхті довелося займатись своїми справами. В цей час до Брацлава наближався з великим козацьким загоном С. Наливайко. З дороги він надіслав писареві Брацлава Байбузі листа, в якому обіцяв розправитися з шляхтою, яка гнобитиме трудящих міста і відмовиться давати козакам продукти і фураж. Цей лист було зачитано шляхті під час засідання судової сесії, після чого вона почала спішно тікати з Брацлава у Вінницю.

На початку жовтня 1594 р. С. Наливайко прибув з

козаками у Брацлав і зупинився в замку. Все трудяще населення міста перейшло на бік козаків. Місцеві шляхтичі, які залишились на Брацлавщині, поспішили привезти козакам борошно, сало, м'ясо, фураж. Частина козацьких загонів була розставлена в селах навколо міста. На всій Південній Брацлавщині було встановлено владу козаків, а королівські урядовці втекли на Західне Поділля і Волинь.

Основні сили шляхетського війська Брацлавського воеводства зібралися у Вінниці, де розпочали підготовку до збройної боротьби з козаками. Шляхетські розвідники доносили у Вінницю, що сили козаків у Брацлаві були незначні і їх можна легко розгромити. Дізнавшись про це, гонориста шляхта вирішила не гаяти часу. Похід шляхти на Брацлав був дуже гучним. Усі шляхтичі були переконані, що їм вдасться легко захопити місто, розправитися з козаками і взяти в полон самого С. Наливайка.

У середині жовтня 1594 р. чимале шляхетське військо наблизилося до Брацлава. Проте вночі воно побоялося заходити в місто і заночувало в невеликому поселенні на протилежному березі річки Південний Буг. Там шляхта влаштувала великий бенкет, щоб показати перед козаками свою хоробрість. У Брацлав шляхта направила свого посланця Г. Цурковського, через якого передала жителям міста, що їде вона для проведення судових засідань. У своєму листі шляхта умовляла населення міста не гніватися на неї, що громадою разом до Брацлава з судом земським їде¹. У цьому листі також говорилося, що ніхто більше не даватиме «бунтареві» С. Наливайкові нічого і шляхта придушить виступи всіх його свавільників. Але повстанці затримали посланця і почали готуватись до нападу на ворога.

Вночі проти 16 жовтня козаки спільно з озброєним населенням міста під керівництвом С. Наливайка і міського війта Р. Тишковича напали на шляхту і розгромили її². Про цю подію шляхта скаржилася потім королівському урядові. В листі до короля вона писала:

«...Пан війт брацлавський, Роман Тишкович, з бурмістрами і райцями, і з усім їх поспільством, маючи собі в допомогу того чоловіка безбожного, Наливайка,

¹ «Киевская старина», 1896, № 10, стор. 2.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 66—68.

з військовою дружиною, близько півночі швидко напали на нас, побили, помордували, пана Івана Гордійовича Микулашського нагло на смерть замордували, також кільканадцять чоловік наших слуг повбивали, помордували, і там нас немало шляхти і людей службових нагло поранили, покололи, майно наше, що при нас було, — коштовні речі, письма¹, гроші, коні забрали, все майно наше захопили»².

В листі підкреслюється, що в нападі на шляхту брали участь трудящі м. Брацлава і козаки С. Наливайка. Після розгрому шляхетського війська міщани відмовились коритися брацлавському воеводі Ю. Струсу і самі, без королівських урядовців, стали управляти містом.

У відповідь на скаргу шляхти король прислав у Вінницю свій універсал, яким доручив брацлавському воеводі і його близьким прибічникам розслідувати діяльність повстанців і всі судові матеріали передати в Луцьк у трибунальський суд. Але все це нічого не давало шляхті. Повстанці вільно почували себе на Брацлавщині, а шляхта сиділа у Вінницькому замку і щоденно чекала їх нападу. Вона також не могла провести будь-якого розслідування про діяльність козаків і продовжувала просити в короля військової допомоги.

В середині листопада С. Наливайко з частиною повстанців вирушив на Поділля до м. Бара, де в той час посилилась боротьба селян проти шляхти. До Бара прибув також великий загін реєстрових і нереєстрових запорозьких козаків на чолі з Г. Лободою. Повстанці захопили Бар без усякого бою. Королівський гарнізон злякався і втік з міста. С. Наливайко з своїм загоном розташувався в Черемиському містечку, а Г. Лобода зайняв замок і центральну частину міста Бар. Близько 2 тис. повстанців розмістилося в Руському містечку. Тоді С. Наливайко і Г. Лобода провели в Барі раду керівників повстанських загонів, на якій було вирішено спільно діяти на випадок появи на Поділлі польсько-шляхетських військ. На раді було прийнято постанову: написати універсали до селян і міщан, в яких закликати їх озброю-

---

¹ Документи, які були підготовлені до судової сесії.

² Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, К., 1861, стор. 66—68; Listy St. Zółkiewskiego, стор. 64—67; Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 31—32, стор. 9—10.

ватись, об'єднуватися в загони і негайно починати збройне повстання проти магнатів, шляхти і королівських урядовців. Значну увагу на раді було звернуто на те, щоб забезпечити повстанців зброєю, порохом, кіньми, возами, продуктами харчування та іншими військовими припасами¹. С. Наливайко і Г. Лобода мали намір підняти селян і трудящих міст на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського панування по всій Україні.

Цей заклик керівників повстанських загонів мав великий успіх. У кінці 1594 р. в Барському і Брацлавському старостах розгорнулася активна боротьба селян проти кріпосницького гніту: в селах і містечках утворювалися озброєні загони селян, ремісників, наймитів, які встановлювали там свою владу. Побоюючись за своє життя, шляхта кидала свої маєтки і тікала в замки Острога, Теревовлі, Старокостянтинова, Вінниці, Луцька та ін.²

Про перебування на Поділлі і Брацлавщині козаків зимою 1594—1595 рр. шляхтич Я. Претвич писав до польського гетьмана С. Жолкевського:

«Третій день як в'їхали козаки до Бару. Сам Лобода став у Польському місті з Хлопицьким. У Черемиському місті поставили Наливайка з кількома сотнями коней. У Руському місті, що під замком, стало до двох тисяч людей. Вчора мали раду і на ній постановили розставити добру сторожу, щоб ні один чоловік не прибув і не вийшов з міста без їх відома; сильну кінну сторожу мають розставити навколо себе; навкруги до маєтностей наших мають розіслати свої універсали, щоб ми їм туди посилали всякі припаси, а у того, хто залишився в замку як намісник старости, домагатися реєстрів усіх доходів. Який-ото страх, коли люди (шляхта.— *М. Д.*) із своїх домівок тікають, куди можуть, того й описати несила. І коли не буде ласки та поради від короля і старання від вас (гетьманів.— *М. Д.*), то пограбують і зубожать нас усіх».

Далі він говорить, що козаки взяли на облік усі шляхетські маєтки і вимагають хліба, продуктів харчування, фуражу і грошей³. З цього листа ясно видно, що козаки

¹ Listy St. Zółkiewskiego, стор. 59.

² Там же, стор. 59—60.

³ Там же.

тоді мали під своєю владою частину Поділля і не користувались королівським старостам.

На початку 1595 р. С. Наливайко з тисячним загоном козаків вирушив до міста Остропіль. Повстанці без бою захопили місто, з якого перед тим втекла вся шляхта з місцевим гарнізоном. Поява козаків у місті вплинула на піднесення боротьби селян проти шляхти. У багатьох селах Остропільської і Дубровецької волостей з'явилися загони повсталих селян, які захоплювали шляхетські маєтки, а польську шляхту примушували виїжджати в Польщу.

На Брацлавщині в той час було кілька великих повстанських загонів. Повстанці захопили там багато шляхетських маєтків, де забрали коней, зброю, одяг та інше майно. Зброю вони віддавали повсталим селянам, які приєднувались до повстанців¹.

Цілу зиму козаки стояли в Брацлавському і Барському повітах. Перелякані магнати і шляхтичі зовсім не з'являлись у своїх маєтках. Вони посилали до Варшави листи, в яких просили короля прислати велике військо для боротьби з повстанцями. Але в Польщі не було кого послати на Україну. Королівська армія тоді стояла в Молдавії і не могла залишити своїх позицій через небезпеку агресивного нападу турецько-татарської армії на польські володіння. Фактично з осені 1594 до кінця весни 1595 р. на півдні Правобережної України влада була в руках повстанців. Місцеве населення всіляко підтримувало козаків і повсталих селян. Всього тоді на Україні було кілька десятків повстанських загонів, які об'єднували близько 12 тис. повстанців.

Весною 1595 р. антифеодальна боротьба на Україні ще більше посилилась. Загони повсталих селян розгорнули свою діяльність на Київщині, Переяславщині, Поділлі і Волині. Поширилась боротьба селян проти шляхти і магнатів у Білорусії, Галичині і польському Підкарпатті. Як писав С. Жолкевський, всюди повстанці захоплювали магнатські і шляхетські маєтки, вбивали шляхту і мали намір знищити королівську владу на всій Україні². Правда, в Галичині, на Волині і в Білорусії повстанці переважно діяли невеликими групами. Коли там появлялися королівські військові загони, вони ухи-

¹ Źródła dziejowe, m. XXI, Warszawa, 1894, стр. 396—397.

² Pisma St. Żółkiewskiego, Lwów, 1861, стр. 151.

лялися від бою, відступали в гори або ховалися в лісах.

Основні сили повсталих селян і козаків під проводом С. Наливайка і Г. Лободи весною 1595 р. були зосереджені в Барському повіті. Таке розташування повстанців пояснювалося рядом причин. По-перше, на Брацлавщині і Поділлі в той час точилася гостра боротьба селян проти магнатсько-шляхетського гніту, яку потрібно було очолити і спрямувати проти польського панування. По-друге, загони С. Наливайка і Г. Лободи мали гармати, багато різної зброї, пороху, свинцю і були готові вогнем зустріти королівську армію, яка мала прибути туди для придушення повстання. По-третє, весною 1595 р. Польща розгорнула активну підготовку до війни проти султанської Туреччини. Додаткові з'єднання польської армії за наказом короля збиралися у Львові, а потім через Поділля мусили вирушити в Молдавію. У зв'язку з цим керівники повстанців тримали значні сили на Поділлі, щоб не допустити туди королівських військ. По-четверте, в той час поширювалися чутки, що турецько-татарська армія готувала похід у Молдавію для придушення анти-турецького руху, а потім мала намір вирушити на Поділля, Брацлавщину і в Галичину. Завданням повстанців було захистити українські землі від ворожого нападу.

В той же час продовжувалася війна між Австрійською імперією і Туреччиною за Семиграддя, Угорщину, Закарпатську Україну та інші землі. Від завершення цієї війни залежала доля і українських земель, на які вже давно зазіхала султанська Туреччина. Про агресивні наміри султанської Туреччини давно знав польський королівський уряд. Однак через гостру боротьбу, яка точилася між різними угрупованнями сейму, король не міг розв'язати жодного питання щодо придушення повстання. Це й було основною причиною того, що польський король всю зиму 1594—1595 рр. не мав можливості вжити рішучих заходів проти повстанців і основну свою увагу звернув на підготовку армії до війни проти Туреччини. Мало значення ще й те, що королівський уряд сподівався використати у війні проти турецько-татарської агресії реєстрових і нереєстрових козаків.

У квітні 1595 р. повсталі селяни і козаки вирушили в південну частину Поділля. В той час вони ще точно не

вирішили, як далі діяти: чи вести боротьбу проти польсько-шляхетського гніту, чи йти в Молдавію на боротьбу з турецько-татарською агресією. Суперечки тривали досить довго. Серед повстанців і їх керівників не було єдиної думки. Більшість козаків на чолі з С. Наливайком прийняла рішення спочатку виступити в похід проти турецької навали, а потім продовжувати боротьбу проти магнатів і шляхи. Реєстрові та інші заможні козаки на чолі з Г. Лободою не мали бажання виступати проти турків і татар. Після тривалих суперечок частина повстанців на чолі з Г. Лободою вирушила на Подніпров'я, де тоді розгорнулася боротьба запорозьких козаків і селян проти магната Вишневецького і місцевої шляхти. Туди також прибуло багато повсталих селян з Переяславщини і Полісся.

На початку травня загін козаків під проводом С. Наливайка знову прибув на Брацлавщину, де протягом двох тижнів поповнював свої військові запаси, підготовляв вози і фураж до походу. З Брацлавщини повстанці рушили до р. Дністер, щоб захопити переправи і перешкодити турецько-татарській армії здійснити похід на Україну. Там вони довідались, що всі ворожі сили пішли в Угорщину.

У кінці травня 1595 р. С. Наливайко з трьома тисячами найбільш відважних козаків вирушив через Молдавію на територію Семиграддя. Ціле літо козаки вели там боротьбу проти турецьких і татарських загонів. Своїми відважними нападами вони завдали ворогові ряд поразок, захопили багато коней, зброї та іншого військового майна¹. За цей час вони кілька разів з'являлись на території Молдавії, Семиграддя, Угорщини і не зазнали жодної поразки.

Під час перебування в Семиградді і на Закарпатській Україні козаки активно впливали на піднесення антифеодальної боротьби місцевого населення. Там, де вони з'являлися, селяни переставали виконувати феодальні повинності і коритись місцевій владі. В багатьох місцевостях повсталі селяни озброювались, захоплювали феодальні маєтки і вигонили з них експлуататорів.

Така діяльність українських козаків викликала велике незадоволення серед феодалів Закарпаття, Семиграддя.

---

¹ Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, стор. 60.

і Угорщини. Австрійський уряд запропонував С. Наливайкові залишити австрійські володіння і повернутися з своїми козаками на Україну. Проте повертатись їм через Молдавію на Брацлавщину вже було неможливо. В кінці літа на території Молдавії появились великі сили турецько-татарської армії. Крім того, в Молдавію прибула багатотисячна польська армія під керівництвом Я. Замойського, С. Жолкевського, С. Потоцького та інших магнатів¹. За таких обставин С. Наливайко вирішив повести своє військо через Карпатські гори в Галичину, а потім — на Поділля і Волинь. Він мав намір до повернення королівської армії з молдавського походу на Волині очолити антифеодальну боротьбу повстанських загонів, які діяли там усе літо 1595 р. під керівництвом Воронцького, Гулевича, Соколовського, Песецького, Сікорського, Карменського, Павловського та інших ватажків². На Волині серед українських повстанців були білоруські і польські селяни, ремісники і різні бездомні люди, які також боролися проти тяжкого кріпосницького гніту. Завданням С. Наливайка було об'єднати всі повстанські загони і спрямувати їх на боротьбу проти магнатсько-шляхетського панування.

---

¹ В. А. Голубуцкий, Запорожское казачество. стор. 134. *Zródła dziejowe*, т. XX, Warszawa, 1894, стор. 335—337.

² *Listy St. Żółkiewskiego*, стор. 74—89; *Археографический сборник документов*, т. VII, Вильно, 1870, № 39; *Архив Юго-Западной России*, ч. III, т. I, стор. 84—129.

**БОРОТЬБА СЕЛЯН І КОЗАКІВ
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ С. НАЛИВАЙКА
ПРОТИ МАГНАТІВ І ШЛЯХТИ
НА ВОЛИНІ І В БІЛОРУСІІ
(кінець 1595 — початок 1596 р.)**

У другій половині серпня 1595 р. козаки під керівництвом С. Наливайка з гарматами і обозом вирушили з Мукачева на Сваляву, а потім, пройшовши Карпатські гори, на початку вересня прибули в Галичину. Поява козаків біля Старого Самбора викликала серед місцевих землевласників великий переполох. Польська і українська шляхта почала тікати в Польщу. Але козаки не мали наміру затримуватись у Галичині. Оскільки сили їх були невеликі, а значно численніше польсько-шляхетське військо могло в будь-який час повернутися з Молдавії і створити для них велику небезпеку, С. Наливайко змушений був продовжувати похід на Поділля і Волинь. Після короткого відпочинку в Старому Самборі козаки вирушили на Поділля, до м. Гусятина.

С. Наливайко вже давно мав намір відплатити магнатові Калиновському за всі його злочинства. Повстанці по дорозі захопили ряд фільварків Калиновського. Але сам він вчасно утік із своїх маєтків, щоб не потрапити до рук С. Наливайка. На Поділлі, біля Гусятина, козаки перебували з тиждень, що позитивно вплинуло на піднесення боротьби селян проти магнатів і шляхти. Проте затримуватись на одному місці С. Наливайкові з своїм військом було небезпечно. З появою козаків у Галичині і на Поділлі королівський уряд зобов'язав усі замкові гарнізони негайно виступити проти повстанців¹. За таких обставин козаки залишили Поділля і пішли на Волинь, де в той час особливо пожвавилась антифеодална боротьба селян і трудящих міст. С. Наливайко мав намір

---

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор 69—74.

використати повстанські загони для того, щоб розгорнути антишляхетську боротьбу по всій Волині і в Білорусії.

В кінці жовтня 1595 р. С. Наливайко з козаками явився біля Луцька. Луцьк в той час був особливо багатолюдним. До міста прибула на свої річні судові сесії волинська шляхта з численними слугами, розкішними виїздами, власною охороною. Саме в цей час у місті відбувався великий ярмарок, на який приїхали купці з Волині, Поділля, Галичини та інших земель. Дізнавшись про наближення козаків, перелякана шляхта, рятуючи своє життя, почала тікати з Луцька в Польщу. Для того щоб припинити паніку, магістратський уряд вирішив послати назустріч повстанцям своїх делегатів, які запропонували козакам велику суму грошей і просили їх повернутись назад і не турбувати прибулих «гостей». Але С. Наливайко не зважив на це і з своїм військом прибув у Луцьк і примусив шляхту сплатити велику контрибуцію.

Польський шляхтич І. Бельський пише, що повстанці забрали в Луцькому замку десятки гаківниць, багато пороху, свинцю та іншого спорядження¹. Про похід повстанців на Луцьк розповідає слуга луцького єпископа Кошиковський. У жовтні 1595 р. він був посланий з листами єпископа в релігійних справах з Луцька до інших міст. Недалеко від міста повстанці його піймали, а листи відібрали². Він повідомляє також, що тоді прибуло до Луцька більше тисячі козаків, які не визнавали влади ні короля, ні польських гетьманів, ні воевод, ні старост. Одночасно в районі Луцька діяли повстанські загони під проводом Ростопчі, Танського, Заремби, Слуцького, Поплавського та ін. З усіх кінців приходили до С. Наливайка повсталі селяни, щоб спільно вести боротьбу проти магнатсько-шляхетського панування.

Поява козаків під проводом С. Наливайка в Луцьку викликала велику тривогу і в Варшаві. Королівський уряд вирішив відкликати з Молдавії своє військо під керівництвом гетьмана С. Жолкевського і послати його проти повстанців. Виконуючи розпорядження короля, польське військо почало готуватись до повернення на

¹ Joachim Bielski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, стор. 253—254.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 71—72.

Волинь¹. Одночасно в Польщі розпочалася підготовка шляхетських загонів для походу на Україну.

Не маючи потрібних сил для боротьби проти королівських військ, повстанці на початку листопада вирішили залишити Луцьк і йти на Полісся. Там С. Наливайко мав намір поповнити свій загін за рахунок місцевих повстанців. З Полісся козаки пішли на білоруські землі.

Похід повстанців у Білорусію був викликаний піднесенням антифеодальної боротьби білоруського народу, якою була охоплена вся південна частина країни, що межувала з Україною. Там діяли повстанські загани селян під проводом Матюші, Голого та інших. Вони діяли навколо Бихова, Могильова, Пінська, Слуцька. Деякі загани навіть появлялися біля Мінська і Бреста. Повстанці нападали на маєтки феодалів і вбивали ненависну шляхту. Якщо ж прибували королівські військові загани, то вони відступали в ліси, болота і продовжували боротьбу. Білоруські повстанці мали зброю, порох, переважно діяли поблизу пінських лісів. Шляхетські загани і замкові гарнізони боялися навіть появлятися там.

З історичних документів видно, що похід повстанців під проводом С. Наливайка в Білорусію був пов'язаний з цілим рядом важливих обставин. По-перше, між трудящими масами українського і білоруського народів з давніх-давен підтримувались широкі економічні і культурні зв'язки. В ті часи дуже важко було визначити етнографічні кордони між Україною і Білорусією. Між обома народами завжди підтримувались братні взаємовідносини. Серед запорозьких козаків було багато білорусів, які брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях, у військових походах проти татарських орд і т. д. По-друге, в листопаді 1595 р. С. Наливайко ще не мав достатніх військових сил, з якими можна було б починати відкриту війну проти королівської армії. Така війна неминуче закінчилася б поразкою повстанців. Це добре розумів С. Наливайко і своїм походом у Білорусію мав намір відвернути увагу королівського уряду від тих подій, які відбувалися на Україні. По-третє, цим походом у Білорусію С. Наливайко хотів підняти широкі маси білоруських селян на антифеодальну боротьбу, спрямовану як проти магнатів і шляхти, так і проти пану-

---

¹ Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, стор. 69.

вання литовських і польських загарбників. Розгортання боротьби білоруського народу проти феодально-кріпосницького і національного гніту примусило б королівський уряд послати частину своєї армії в Білорусію. Все це роз'єднало б сили королівської армії і дало змогу повстанцям розширити територію антифеодального руху і більш успішно провадити боротьбу проти гнобителів.

Проте відступ С. Наливайка на Полісся значно послабив сили повстанців. Сотні козаків і селян відмовились від цього походу і повернулися до своїх сіл, а чимало їх вирушило в південні волості Поділля і Брацлавщини. З С. Наливайком залишилось півтори-дві тисячі чоловік, які вже мали великий військовий досвід багаторічної боротьби проти магнатсько-шляхетського гніту, турецьких і татарських загарбників. У повстанців було понад двадцять гармат, більше ста гаківниць та багато іншої зброї; вони мали добрі коні, вози, чимало різного військового спорядження.

З цим відважним загоном С. Наливайко в середині листопада з'явився в Білорусії. Повстанці просувалися дуже швидко, щоб вороже військо не встигло зосередити свої сили і підготуватись до оборони. Незабаром повстанський загін з'явився біля Слуцька. Місцевий гарнізон був нечисленний і неспроможний обороняти місто. Магната К. Ходкевича, якому належав Слуцьк, не було вдома. Після короткої сутички повстанці штурмом оволоділи містом і замком. Частина слуг магната приєдналася до повстанців і взяла участь в антифеодальній боротьбі. Повстанці захопили в замку 12 гармат, 80 гаківниць, 700 рушниць, 5000 кіп литовських грошей, багато пороху, продуктів харчування, коней, упряжі і возів¹.

Незабаром про захоплення повстанцями Слуцька дізнався литовський гетьман К. Ходкевич. Своїм листом він повідомив про це польського короля і просив у нього війська і гармат для придушення повстання. Не гаючи часу, польський король Сігізмунд III наказав воєводі Радзівілли взяти з Вільно гармати та інші військові припаси і вирушити проти повстанців. Для наступу на повстанців у Новогрудку, Мінську і Копилі було зібрано шляхетське військо в кількості понад 2000 чоловік.

---

¹ Joachim Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej*, стор. 253—255; «Исторический архив», 1956, № 2, стор. 153.

Король відпустив великі кошти на закупівлю додаткових військових припасів. З цими силами Радзівілл вирушив на Слуцьк.

Про наміри ворога білоруські повстанці завчасно повідомили С. Наливайка. Оскільки сили повстанців були значно слабші від шляхетського війська, козаки не наважились вийти з міста. С. Наливайко вирішив організувати міцну оборону на околиці Слуцька і зустріти ворога гарматним вогнем. План цей виявився дуже вдалим. Козаки підпустили шляхетське військо близько до оборонних укріплень, а потім відкрили по ньому гарматний і рушничний вогонь. Потрапивши в безвихідне становище, польська кіннота раптово повернула назад і в паніці кинулась тікати. В таборі шляхти, який просувався за кіннотою, раптово зчинилося цілковите безладдя: піхота залишила свій обоз і кинулася в ліс. Використавши це, козаки всіма силами вдарили на ворога; багато шляхти було знищено або захоплено в полон. Тільки незначна частина шляхетської кінноти втекла до Мінська, де в цей час збиралися нові королівські війська для походу проти повстанців.

Перемога повстанців над ворожим військом активізувала боротьбу трудящих мас білоруського народу проти магнатсько-шляхетського феодално-кріпосницького і національного гніту. Частина повсталих білоруських селян приєдналася до українських козаків. Основна маса повстанських загонів селян і трудящих міст була розпошена в різних воеводствах Білорусії і діяла самостійно.

Здобувши успішну перемогу над польсько-шляхетським військом під Слуцьком, С. Наливайко, щоб поповнити свій загін новими силами, вирішив продовжувати похід вглиб Білорусії. Поява козаків викликала там велику тривогу серед магнатів і шляхти. Вони почали тікати з Білорусії в Литву і Польщу. Цим маневром С. Наливайко паралізував також стратегічні плани польського уряду, оскільки ніхто точно не знав, куди підуть козаки. Крім того, похід повстанців на території Білорусії був такий успішний і наробив стільки паніки серед шляхти, що навіть гарнізони замків кидали міста і тікали до Мінська і Вільно.

Під безпосереднім впливом антифеодалного повстання на Поліссі посилилася боротьба селян у Брестському воеводстві. В грудні 1595 р. і січні 1596 р. навколо

м. Бреста було кілька повстанських загонів. Вони громили шляхетські і магнатські маєтки, а коли зустрічалися з великими силами ворога, то відступали в Пінські ліси.

Треба нагадати, що в той же час на Київському Поліссі діяли загони повстанців під проводом М. Шаули, Ф. Полоуса і Панчохи. Вони перебували в лісах на пра-

В'їзд козацького загону під проводом С. Наливайка
в м. Могильов 1595 р.

Худ. М. Тугі

вому березі р. Прип'яті. Там не було королівських гарнізонів, а тому повстанцям вдалося розправитись з місцевою шляхтою, поповнити свої військові припаси, дістати гарних коней і теплий одяг. Між С. Наливайком і М. Шаулою підтримувались зв'язки.

Коли козаки на чолі з С. Наливайком прибули до м. Бобруйська, трудяще населення міста влаштувало їм радісну зустріч. Козаки мали намір спинитися там на відпочинок. Але здійснити це було неможливо. С. Наливайко одержав повідомлення, що в Мінську зібралось велике шляхетське військо, яке мало негайно вирушити проти повстанців. Уникаючи зустрічі з небезпечним ворогом, козаки рушили на Могильов і 30 листопада 1595 р. прибули туди. Перелякана шляхта зосередила свої сили

в замку і влаштувала оборону. Проте відбити наступ козаків вона не змогла. За допомогою міського населення козаки штурмом здобули замок. У бою було знищено багато шляхти, розгромлено в'язницю і випущено ув'язнених селян і міщан¹. В місті було встановлено владу трудящих. Шляхтичі та інші гнобителі, які боялися повстанців, покинули місто і втекли у Мінськ під захист королівського війська. Майже два тижні повстанці стояли в Могильові. В цей час С. Наливайко підтримував зв'язки з прикордонними російськими гарнізонами і висловлював таку думку: на випадок поразки, перейти з усіма повстанцями на Чернігівщину і стати на службу до російського царя².

Для боротьби з козаками королівський уряд зібрав велике військо. 13 грудня 1595 р. до Могильова прибула шляхетська кіннота з великим обозом. На чолі її стояв литовський полковник М. Буйвіда. Шляхта підпалила з усіх боків місто, щоб вогнем вигнати повстанців. Тоді козаки залишили місто і вийшли назустріч ворогові. На Ільїнській горі і Буйницькому полі відбувся великий бій. Повстанці мали намір відбити наступ ворога, відступити на Прип'ятське Полісся, перезимувати там, а навесні знову повернутись на Україну. Проте відступати вже було пізно. Вони потрапили в оточення ворожої кінноти. Опинившись у такому становищі, козаки з возів і саней утворили оборонний табір. В середині табору були поставлені гармати, з яких пушкарі влучно стріляли по ворогу. Королівська кіннота багато разів нападала на повстанців, але з великими втратами змушена була відступати назад³.

Після кількогодінного бою ворожа кіннота значно ослабила свій наступ. Це використали козаки. Вони утворили рухомий табір і пішли на м. Бихов. Під час цього переходу шляхта кілька разів намагалась прорватися в їх табір, але всі напади ворога були успішно відбиті. Про цей відступ козаків в одному листі магната К. Радзівілла говориться:

---

¹ «Исторический архив», М., 1956, т. 2, стор. 148—149.

² «Исторический архив», М., 1956, т. 2, стор. 147—148; Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранных, т. 2. СПб, 1852.

³ В. Доманицький, Козаччина на переломі XVI—XVII ст. Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 62, стор. 77.

«Наливайко своє військо оточив табором і пішов з Могильова, жодної людини не випускає з табору для битви, в результаті чого наші не зможуть йому нічого зробити, а він завдає нашим людям великих втрат»¹.

Минувши Бихов, повстанці вирушили на м. Речицю. Тим часом почались сильні морози. Шляхетська кіннота втратила свою боєздатність. Шляхтичі залишали службу і поверталися додому. Біля м. Рогачова шляхетська кіннота зовсім припинила переслідування повстанців і повернулася до Мінська, а потім до Новогрудка. А козаки без перешкод відступали через міста Петраковичі, Туров і Городок на Пінськ.

З м. Речиці С. Наливайко 15 грудня 1595 р. написав до польського короля листа, в якому з дипломатичних міркувань зовсім не згадував про боротьбу козаків проти шляхетського війська. Він зобов'язувався в майбутньому «захищати Річ Посполиту» від турків і татар. Про похід козаків у Білорусію С. Наливайко писав, що їм потрібний був відпочинок, а також поповнення військових припасів, щоб на весну можна було знову вирушити в похід для боротьби проти турецьких завойовників. У тому ж листі С. Наливайко просив польського короля призначити його гетьманом південних степів, які лежали між Південним Бугом і Дністром. Ця територія тоді належала Кримському ханству і султанській Туреччині. С. Наливайко зобов'язувався визволити її від турецько-татарського панування, захопити міста Тягин і Очаків, спорудити там ряд замків, набрати сильне козацьке військо і охороняти південні кордони Речі Посполитої. З цього листа видно, що С. Наливайко по суті мав намір взяти південно-українські землі і Запорозьку Січ під свою владу, утворити там якусь незалежну територію від Польщі, Кримського ханства і султанської Туреччини. В листі він усіляко намагався затушувати антишляхетську боротьбу козацького загону².

Польський королівський уряд добре розумів наміри С. Наливайка і вважав його найбільш небезпечним ворогом для Речі Посполитої. Плани С. Наливайка король

¹ «Исторический архив», 1956, № 2, стор. 150.

² Broel-Plater, Zbiór, pamiętników do dziejów polskich, т. 2, стор. 214—219.

відхилив. Вся увага королівського уряду була спрямована на те, щоб швидше придушити повстання і захопити в полон його керівника.

Не одержавши ніякої відповіді від короля, С. Наливайко вирушив з своїми загонами на Пінськ. У Пінських болотах повстанці почували себе в повній безпеці. Там вони затрималися на кілька днів, щоб поповнити продовольчі запаси і відпочити. Один із загонів С. Наливайка вчинив напад на маєток пінського єпископа, активного ініціатора проведення на Україні церковної унії і підпорядкування уніатської церкви римському папі. Повстанці захопили маєток цього запроданця, забрали зброю і харчові запаси.

У кінці грудня 1595 р. С. Наливайко, довідавшись, що на Волинь ще не прибуло польсько-шляхетське військо з Молдавії, вирушив від Пінська на Україну. У цей час його загін налічував близько двох-трьох тисяч чоловік, серед яких було багато білорусів.¹ У середині січня 1596 р. С. Наливайко з козаками прибув до м. Острога і зупинився у дворі свого брата Д. Наливайка. Повстанці були розквартировані в селах навколо міста. Вони провадили пильну розвідку, щоб не потрапити під раптовий напад шляхетського війська. Чимало повстанських загонів, які діяли на Поліссі, також почали наближатись до Острога. В цей час антифеодальна боротьба набрала великого розмаху: нею була охоплена вся Волинь і Київщина.

Боротьба повстанців на Волині також мала і релігійний характер. Королівський уряд енергійно готувався до скликання церковного собору, на який збирався запросити вище католицьке і православне духовенство. Собор мав вирішити питання про приєднання православної церкви до католицької. Римський папа Климент VIII дав згоду на проведення на Україні церковної унії з тим, щоб у майбутньому покатоличити український народ. Частина вищого українського духовенства у своїх особистих класових інтересах пішла на угоду з католицьким духовенством. Більшість українських магнатів і шляхтичів також підтримувала церковну унію, щоб зберегти своє панування над трудящими масами. Крім того, вище православне духовенство сподівалось при допомозі унії роз-

---

¹ История Белорусской ССР, т. I, Мінськ, 1954, стор 191-- 197.

ширити своє земельне володіння і дістати такі права, якими користувалися польські католицькі єпископи.

Головну роль у підготовці до проведення унії між католицькою і православною церквами на Україні відігравали луцький єпископ Кирило Терлецький і володимирський єпископ Іпатій Потій. Вони в грудні 1595 р. поїхали в Рим, щоб домовитись з римським папою про умови приєднання православної церкви до католицької. В цьому особливо був зацікавлений польський королівський уряд, який мріяв при допомозі церковної унії ще більше зміцнити магнатське і шляхетське панування над українським народом, придушити антифеодальну боротьбу селян і козаків, розірвати економічні і культурні зв'язки між українським і російським народами.

Зрадницька діяльність вищого українського духовенства ще більше обурило трудящі маси українського народу. Проти католицької агресії виступили селяни, трудящі міст і навіть нижче православне духовенство, яке вороже ставилося до унії і не хотіло коритися українським владикам-уніатам. Боротьба проти наступу католицизму поєднувалася з боротьбою трудящих мас проти феодально-кріпосницького гніту і іноземних загарбників. Виступали проти унії також дрібні українські феодалі. Вони вороже ставилися до католицизму і прагнули зберегти незалежність православної церкви від римського папи.

У той час, коли С. Наливайко з повстанцями перебував у Білорусії і в Пінських лісах, на Київському Поліссі діяло кілька озброєних козацьких і селянських загонів. Вони вели боротьбу проти місцевої шляхти — магнатів і католицького духовенства. На чолі цих козацьких загонів стояв гетьман Григорій Лобода. Він зупинився в Овручі, де мав намір перезимувати. Г. Лобода тоді написав до польського короля листа, в якому називав себе вірним слугою Речі Посполитої і обіцяв виконувати королівську службу. У своєму листі він усіляко намагався затушувати активну боротьбу селян проти польської шляхти і пояснював, що козаки прийшли на Полісся, щоб перезимувати і відпочити після тяжких молдавських походів проти турецьких і татарських загарбників.

Козаки зупинилися в маєтках магнатів Ружинського і Острозького, де поповнювали свої військові припаси

для продовження боротьби проти магнатсько-шляхетського панування. На Київщині і Поліссі під керівництвом Г. Лободи діяло близько 8 тис. повстанців, які зосереджувались біля міст Овруча, Житомира, Паволочі, Білої Церкви та інших¹. Королівський уряд дуже боявся можливого об'єднання загонів С. Наливайка і Г. Лободи.

На початку січня 1596 р. великий загін козаків з Київського Полісся прибув на Волинь. Там він напав на маєток луцького старости О. Семашка біля м. Хупкове. Козаки схопили пана і посадили в його власну в'язницю. Перебуваючи в полоні, О. Семашко 5 січня у своєму листі до волинської шляхти писав, що «свавільні люди Лободи... аж до цього часу з замка вільно вийти не дають»². Козаки майже два тижні стояли в його маєтку і розпоряджались ним, як своєю власністю.

Тоді ж загін повстанців на чолі з Дем'яном і Наливайком з Острога вирушив в інші фільварки О. Семашка, які були в м. Тучині і селі Коростятин³. У нападі на ці фільварки брав участь загін козаків під керівництвом овруцького сотника О. Слуцького. Під час бою сотник був убитий слугами Семашка, але повстанці розігнали цих слуг, а частину їх знищили⁴.

Десь у кінці січня або на початку лютого 1596 р. С. Наливайко, Д. Наливайко і втікач з маєтку єпископа Кирила Терлецького Ф. Гедройт з тисячним загonom повстанців вирушили з м. Острога на Полісся у володіння уніатського єпископа Терлецького. Повстанці біля Пінська оволоділи маєтками брата єпископа, Якова Терлецького, що були в селах Дуби і Отовчичі. Озброєні слуги цього шляхтича розгубилися і, не організувавши ніякого опору, — повтікали.

Після захоплення маєтків Терлецьких Д. Наливайко з кінями і майном вирушив в Острог, а С. Наливайко і Ф. Гедройт на початку лютого 1596 р. з невеликим загonom пішли до м. Степань, де в той час перебував з особистою охороною київський воєвода князь К. Острозький. Дізнавшись про це, Острозький утік, щоб не зустрітися з

¹ Археографический сборник документов, т. VII, стор. 65—66.

² Архив Юго-Западной России, ч III, т I, стор. 73—74.

³ Там же, стор. 80—91, 95—96.

⁴ Там же, стор. 75—76, 102—103.

повстанцями. Незабаром повстанці з С. Наливайком повернулися в Острог.

В цей же час почалася антифеодална боротьба в м. Межиріччі. Там міщанин О. Гуменецький організував загін з 200 чол. Переважну більшість повстанців становили селяни з сіл Щекичин і Дивинь. О. Гуменецький називав себе сотником козацького війська Г. Лободи і діяв від його імені¹. Свою резиденцію він влаштував у Межиріччі. Повстанці мали гармати, багато зброї, пороху і продовольства.

Біля Луцька діяв невеликий загін повстанців, на чолі якого стояв слуга князя Януша Воронецького Андрій Ганський. Він зібрав кілька десятків озброєних панських слуг і почав боротьбу проти шляхти. Цьому загонові навіть вдалося зненацька захопити Луцьк і вигнати з міста шляхту. В ратуші повстанці забрали зброю, порох, свинець та інші військові припаси. Потім цей загін залишив Луцьк і пішов на Острог, де приєднався до війська С. Наливайка.

Тоді в Острозі були зібрані основні сили повстанців. Навколо міста стояла надійна охорона, яка не допускала туди жодного підозрілого шляхтича.

Через брак відповідних історичних джерел важко встановити, які були взаємовідносини між керівниками повстанців. Проте ясно одне, що між повстанцями, які діяли тоді під проводом С. Наливайка, Д. Наливайка і О. Гуменецького, підтримувалися тісні зв'язки. Це видно з того, що вони на початку 1596 р. одночасно розгорнули широку антишляхетську боротьбу на Волині. Керівники повстанців закликали пригноблені трудящі маси озброюватись і виганяти з України польсько-шляхетських загарбників.

Таким чином, у кінці 1595 і на початку 1596 р. на Київщині, Брацлавщині, Волині, Поділлі і в Білорусії тривала гостра боротьба селянсько-козацьких мас проти феодально-кріпосницького гніту. Вона також була спрямована проти панування шляхетської Польщі і наступу католицького духовенства.

---

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 101—103.

РОЗГОРТАННЯ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ВОЛИНІ І КИЇВЩИНІ ВЕСНОЮ 1596 р.

У січні і лютому 1596 р. боротьба трудящих мас України за своє соціальне визволення і незалежність набрала найгостріших форм на Київщині і Волині. Крім великих повстанських загонів, які діяли там під керівництвом С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи та багатьох інших козаків, на Поліссі були десятки невеликих груп повсталих селян, трудящих міщан і бездомних людей. Загалом кількість повстанців перевищувала в той час десять тисяч чоловік, серед яких майже половину становили запорозькі козаки. Всюди трудяще населення радо зустрічало повстанців, допомагало їм хлібом, підводами, а також рішуче відмовлялося виконувати феодалні повинності магнатам і шляхті.

На початку 1596 р. козаки, які стояли на Північній Київщині, провели багатолюдну раду, де усунули з гетьманства Г. Лободу, а на його місце обрали Матвія Шаулу. Під впливом Г. Лободи залишились реєстрові козаки, які діяли в Овруцькому і Житомирському повітах.

М. Шаула з тисячним загonom відважних козаків і гарматами тоді вирушив у Білорусію, щоб підняти там масове антишляхетське повстання. Одночасне розгортання антифеодальної боротьби селян на Україні і в Білорусії примусило б королівський уряд послати свої війська проти повстанців у різні воєводства, а при такому розпорошенні вони втратили б свою боездатність.

Успіх М. Шаули в Білорусії був великий. З появою козаків білоруські селяни Полісся об'єднувались у великі загани, ще більш активно розгортали боротьбу проти польсько-литовського панування. З новою силою запалали магнатські і шляхетські маєтки у південних повітах Білорусії, що межували з українськими землями, де діяли об'єднані групи білоруських і українських по-

встанців. Повсталі селяни всюди вбивали королівських урядовців, шляхту, ксьондзів і магнатських слуг, оголошували себе вільними козаками. Польський мемуарист Гейденштейн писав, що «...справа йшла про короля і всю державу. Козаки загрожували самому королю і місту Кракову»¹.

Щоб зберегти магнатсько-шляхетське панування над українським народом, королівський уряд використовував усі свої можливості. Він зобов'язав шляхту всієї Польщі готуватись до походу на Україну. Керівником війська польський король призначив польського гетьмана С. Жолкевського, який був особливо відомий жорстокою розправою з повсталими селянами і козаками в попередні роки. Цей магнат своїм безжалісним катуванням трудящих заслужив перед королівським двором дуже високу пошану. Для мобілізації шляхти на придушення повстання С. Жолкевський у своєму листі з Молдавії до короля писав, що повстанці ведуть боротьбу по всій Україні. Вони мають намір спалити всі магнатські і шляхетські маєтки, а потім піти на Краків і зруйнувати його². Звичайно, що повстанці зовсім не мали наміру руйнувати Кракова. Але цим листом С. Жолкевський намагався залякати магнатів і шляхту, щоб підняти їх на боротьбу проти українського народу.

Королівський уряд також використовував різні форми обману, щоб залякати повстанців і примусити їх припинити боротьбу. В січні 1596 р. польський король зробив спробу підкупамі перетягти на свій бік керівників повстання, а повстанців мав намір розігнати по домівках. Але здійснити цей намір йому не вдалось. Тоді король створив спеціальну комісію, до складу якої ввійшли князі Я. Острозький, Я. Заславський, кам'янецький староста С. Гульський і брацлавський староста Ю. Струс. Вони мали завдання очолити велике військо і вирушити з ним на Україну, всякими обіцянками підмовити С. Наливайка і Г. Лободу прибути до них на переговори, а потім схопити їх і віддати на суд короля. Проте ця комісія ухилилась від виконання такого небезпечного для неї завдання.

24 січня 1596 р. король знову звернувся з своїм уні-

¹ Hejdensztejn, Dzieje Polski, т. I, стор. 378.

² Pisma St. Żółkiewskiego, стор. 151.

версалом до волинської шляхти, яку закликав озброюватись і бути готовою до виступу проти повстанців. У королівському універсалі вказувалося: «Писали ми до гетьманів наших, щоб війська проти повстанців рушили, як проти ворога коронного»¹. Цей заклик також не мав успіху: князі і пани боялися виступати в похід. Вони сиділи в своїх замках і не виконували наказів короля.

Втративши будь-яку надію на можливість зібрати шляхту і послати її проти повстанців, королівський уряд вживав усіх заходів, щоб якнайшвидше повернути польську армію на чолі з С. Жолкевським з Молдавії на Україну. Помічником С. Жолкевського був призначений князь К. Ружинський, який також давно славився в Речі Посполитій своєю жорстокою розправою з повсталими трудящими масами. Цей магнат володів на Київщині багатьма фільварками. А щоб він вірніше служив інтересам шляхетської Польщі, король подарував йому всю Паволоцьку волость з селами, землею і зобов'язав місцеве населення працювати на цього магната. Всім воеводам Польщі було дано розпорядження підготовляти військові загони до походу проти повстанців.

Поверненню польської армії з Молдавії на Україну сприяло і міжнародне становище. Восени 1595 р. польська армія в Молдавії (біля Ясс) здобула перемогу над турецько-татарськими і молдавськими військами. Внаслідок цього господарем на молдавський престол був поставлений Єремія Могила, союзник польського короля². Після цих подій польська армія почала підготовку до походу на Україну. Правда, через гострі суперечки між польським командуванням така підготовка відбувалася дуже повільно. До того ж ще несприятлива зима і відсутність мостів через річки затримували просування королівської армії.

Тільки на початку січня 1596 р., після того як настали морози, польські полки під керівництвом С. Жолкевського вирушили з Молдавії на Поділля. Через бездоріжжя просувалися вони дуже повільно, а командування точно не знало, куди йти і де містилися основні сили повстанців під проводом С. Наливайка.

Непідготовленими до війни з ворожою армією були

¹ Архив Юго-Западной России. ч. III, т. I, стор. 84—86.

² Listy St. Zółkiewskiego, стор. 68,

й повстанці. В той час загони повсталих селян і козаків були розпорошені по всій Волині, Київщині і Білорусії. Дізнавшись про похід ворожих сил, С. Наливайко наспіх зосередив в Острозі лише близько двох-трьох тисяч повстанців. Гетьман запорозьких козаків М. Шаула тоді з загоном повстанців вів боротьбу в Білорусії. Окремі загони повстанців на чолі з полковниками Федоровичем, Шостаком, Кремпським та іншими перебували в різних волостях Полісся і не мали єдиного керівництва. При такому розташуванні сил дуже важко було зосередити повстанців в одній місцевості, щоб дати відсіч противникові. До того ж керівники селянсько-козацьких загонів не вірили, що королівське військо зимою розпочне наступ на Україну, а тому частина з них і не думала про зростаючу небезпеку.

В історичній літературі є ряд думок про те, що між С. Наливайком і Г. Лободою в той час були гострі суперечки.

Однак історичні документи не дають нам ніяких підстав прийняти ці думки за правду. Відомо, що одночасно Г. Лобода і С. Наливайко називали себе козацькими отаманами. Проте таких отаманів тоді на Україні було чимало і кожний по-різному ставився до козаків, повсталих селян, трудящих міст, бездомних людей та інших груп населення. Зокрема Г. Лобода орієнтувався на реєстрових та більш заможних і досвідчених у військовій справі запорозьких козаків. При їх допомозі він намагався тримати все запорозьке військо під своїм впливом. До початку масового селянсько-козацького повстання це йому вдавалось. Але коли в лави запорозьких козаків влилося багато закріпачених селян і пригноблених міщан, а на Україні розгорнулася масова антифеодална боротьба, він не міг задовольнити їх інтереси і бажання, а тому його вплив на козацтво значно послабшав. У той же час С. Наливайко захищав інтереси найбіднішої частини козаків та закріпачених селян, які становили переважну більшість повсталих мас. Завдяки цьому він користувався великим авторитетом серед повстанців на Україні і в Білорусії. С. Наливайко намагався підняти на повстання трудящі маси всієї України і повалити польсько-шляхетське панування. В цій боротьбі він не шкодував своїх сил і життя. М. Шаула мав підтримку серед козаків Черкас, Чигирини, Канева та

інших міст і боровся проти наступу королівських урядовців на міське населення і т. д. При такому становищі дуже важко було зібрати всі сили повстанців і підготувати їх до боротьби проти великої королівської армії і місцевої шляхти.

В середині лютого 1596 р. С. Жолкевський із своїми полками і військовим спорядженням прибув у Кременець. Королівське військо було дуже знесилене зимовим походом і потребувало тривалого відпочинку. Але польський король наказав С. Жолкевському до початку весни і розливу річок придушити повстання і схопити С. Наливайка, Г. Лободу, М. Шаулу та інших керівників повстанців. Виконуючи розпорядження короля, С. Жолкевський з своїми полками поспішив на Волинь. Він мав намір робити напади на окремі загони повстанців і знищувати їх, поки вони не об'єдналися.

Біля Кременця королівське військо поповнилося кількома шляхетськими загонами, які прибули туди з подільських і волинських замків під керівництвом Ю. Струса. Об'єднане шляхетське військо прискореним маршем вирушило на м. Острог, маючи намір несподівано напасти на основні сили повстанців і знищити їх. Наперед була послана кіннота, яка мала завдання оточити місто і відрізати шляхи відступу повстанцям.

Дізнавшись про це просування ворога, С. Наливайко з своїм загonom швидко залишив Острог і вирушив на Брацлавщину, заманюючи за собою шляхетську кінноту. Цей відступ повстанців був детально продуманий. По-перше, С. Наливайко з невеликими військовими силами не мав змоги починати битву проти переважаючих сил противника. По-друге, він мав намір заманити шляхетське військо в південні степи, швидкими маневрами знесилити його, а потім зібрати на Брацлавщині потрібні сили з місцевих повстанців і завдати ворогові цілковитої поразки. По-третє, заманюючи в степ шляхетське військо, С. Наливайко давав можливість козацьким та іншим повстанським загonom на Волині і Київщині об'єднатись і як слід підготуватись до дальшої боротьби з ворожими полками, які прибули на Україну. Він послав до них своїх посланців з листами, в яких повідомляв про прибуття королівського війська і наміри С. Жолкевського. Повстанці під час відступу захопили з собою кращі гармати, багато гарматних куль, пороху, свинцю, про-

довольства та іншого військового спорядження. Шлях відступу повстанців лежав через міста Старокостянтинів, Пиковець, Прилука. На цьому шляху всюди зустрічалися повсталі загони селян, і С. Наливайко сподівався там поповнити свої ряди новими силами і дати належну відсіч ворогові.

Про відступ повстанців з Острога на південний схід негайно дізналося польське командування. З листа С. Жолкевського видно, що його військо 16 лютого 1596 р. вирушило з Кременця на Старокостянтинів, куди вже наближалися відступаючі повстанці під проводом С. Наливайка¹. Королівське командування вирішило зірвати план відступу повстанців і не допустити їх на Брацлавщину. З цією метою С. Жолкевський з Кременця послав у погоню за відступаючими повстанцями кілька загонів добірної кінноти, які мали завдання наздогнати їх, зав'язати з ними бій, затримати на одному місці до прибуття шляхетської армії, а потім усіма силами оточити і знищити їх.

Між Старокостянтиновом і Острополем королівське військо мало не наздогнало загонів С. Наливайка. Щоб затримати просування ворога, повстанці влаштовували засідки, де зав'язували з ним бій.

18 лютого 1596 р. шляхетській кінноті в селі Мацейовичах вдалося оточити дві сотні повстанців. Зав'язався тривалий бій. Проте сили були нерівні. Козаків оточили з усіх боків. Потрапивши в тяжке становище, вони під керівництвом сотників Марка і Татаринця кілька годин героїчно відбивали напади переважаючих сил ворога. Більшість їх загинула, а решта зачинилася в одній з хат і вела бій до останнього подиху. Шляхта підпалила хату, в якій згоріли самовіддані воїни, але не здалися ворогові.

У селі Чорнаві повстанці також зайняли вигідний рубіж і кілька годин тримали оборону. Тим часом вони лагодили вози, гармати, а поранених відправили наперед у напрямі на Уманські ліси. Проте козаки не могли протистояти ворогові. Вони зазнали поразки і змушені були відступати далі.

Під час цього поспішного відступу сили повстанців значно зменшилися і становили 1200—1500 чоловік.

---

¹ Listy Sł. Żółkiewskiego, стор. 67--71,

Багато повстанців не схотіло відступати на південь і вирушило в різні місця, чимало поранених було залишено в селах на лікування, частина козаків загинула в боротьбі проти наступаючої польської армії. На думку С. Жолкевського, в С. Наливайка тоді було тільки близько тисячі чоловік. При такій кількості людей повстанці, звичайно, не наважувалися зав'язувати тривалого бою з ворогом. Вони відступали в повному порядку організованим табором. У цей час в них було близько 20 гармат, понад 100 гаківниць, значні запаси пороху і гарматних куль. Біля кожної гармати їхали досвідчені пушкарі¹. Хоч деякі повстанці і висловлювалися проти поспішного відступу, проте всі розуміли, що він був необхідний для збереження сил і зброї. Під час відступу повстанців С. Наливайко з кількома сотнями добірних воїнів прикривав табір з тилу, керував боротьбою проти передових загонів шляхетського війська, які часто з'являлися і мали намір зупинити відступ козаків. Гарматним вогнем козаки успішно відбивали ворога.

В селі Пиковець С. Наливайко 22 лютого 1596 р. написав листа і послав до населення Брацлава, в якому просив міщан організувати озброєний загін для боротьби проти наступаючого польсько-шляхетського війська. Він сподівався, що місцеве населення підтримає повстанців. Але брацлавці не відповіли йому і побоялися виступити проти ворожих сил. Одночасно С. Наливайко послав кількох козаків з листами до Г. Лободи і М. Шаули, в яких пропонував їм об'єднати всіх повстанців і належно підготуватися до боротьби проти королівських військ. Він радив їм збирати повстанські загони до Білої Церкви, захопити місто, укріпитись в ньому і підняти все місцеве населення на боротьбу проти шляхти і магнатів.

Незважаючи на перевагу сил противника, загони С. Наливайка чинили йому шалений опір, зберігаючи під час відступу належний бойовий порядок. Коли С. Жолкевський з передовим загonom кінноти на річці Ольшаниці наздогнав повстанців, вони гарматним вогнем успішно відбили напад шляхти і рушили далі на південний схід. Після кожної переправи повстанці знищували за собою мости, чим затримували просування королівського війська.

---

¹ Listy St. Żółkiewskiego, стор. 71,

Надії С. Наливайка на допомогу з боку населення Брацлава не здійснились. Щоб зберегти свої сили, повстанці повернули на схід і вирушили в Уманські ліси, де були тоді невеликі загони селян і козаків. Там вони переправились через річки Себез, Сині Води і на початку березня зупинилися в густому лісі.

Знесилене і ослаблене королівське військо не наважилось далі переслідувати повстанців і від Прилуки пішло у Брацлав, де залишилось на тривалий відпочинок. Там С. Жолкевський вчинив криваву розправу з населенням, яке раніше підтримувало С. Наливайка. Шляхта знищила тоді сотні селян і трудящих міста¹. Багато жителів залишило свої житла і втекло на Запорозжя або в густі ліси.

У кінці лютого 1596 р. С. Жолкевський, втративши всяку надію на продовження успішної боротьби проти повстанців, написав листа до коронного гетьмана Я. Замойського. В листі він просив його дати велику суму грошей, щоб розплатитися з військами, які без плати не хотіли служити Речі Посполитій. Він радив також, щоб король зобов'язав шляхту Волинського і Брацлавського воєводств виступити в похід на Київщину, щоб розгромити повстале населення. Від себе цей магнат розіслав універсали, якими закликав шляхту утворювати в містах озброєні загони і готуватись до війни з повстанцями².

Десь 7 або 8 березня С. Жолкевський з усіма полками вирушив з Брацлава на Вінницю. 10 березня шляхетські полки прибули в місто. Там їх уже чекало кілька невеликих загонів місцевої шляхти, яка зібралась в похід. Польський король зобов'язав С. Жолкевського вирушати на Київщину проти повстанців, які діяли там під проводом Г. Лободи і М. Шаули. Про повстанців під проводом С. Наливайка королівське командування тоді не мало ніяких даних.

У той час, коли повстанці на чолі з С. Наливайком були в Уманському лісі, Г. Лобода з великим загonom козаків вирушив у похід на Брацлавщину, щоб ударити королівському війську в тил. Але дізнавшись, що С. Наливайко вже підходить до Корсуня, він негайно повер-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 93—94.

² Listy St. Zółkiewskiego, стор. 68—71.

нувся з козаками в Білу Церкву. Там Г. Лобода одержав листа від С. Жолкевського, в якому пропонувалося козакам залишити Київщину і відступити на Запорозжя. Цим листом С. Жолкевський намагався обдурити козаків, а тим часом розправитись з повсталими селянами. Проте козаки швидко розгадали наміри польського магната. Г. Лобода не дав відповіді С. Жолкевському, а розгорнув енергійну підготовку до належної зустрічі ворога. Щоб зібрати всіх повстанців в одному місці, він вирушив з козаками до Києва, куди з Полісся наближалася кілька загонів повсталих селян і козаків.

Тим часом до Києва прибув загін козаків під проводом М. Шаули, який повернувся з Білорусії. 20 березня 1596 р. він переправився через Дніпро на Правобережжя і пішов на Білу Церкву. Десь недалеко від Києва козацькі загони Г. Лободи і М. Шаули об'єдналися. Там серед козаків знову виникли незгоди за гетьманську владу. Після тривалих суперечок більшість козаків висловились за те, щоб керівництво всім військом було передано в руки М. Шаули. Тоді з Полісся до них прибули загони повсталих селян під проводом Стецька і Шостака. Це об'єднане повстанське військо пішло до Білої Церкви, маючи намір захопити замок і підготуватись до битви проти наступаючої польсько-шляхетської армії. Повстанці вже знали, що С. Наливайко з своїми козаками також ішов на Білу Церкву.

Про рух повстанців під проводом М. Шаули, Г. Лободи і С. Наливайка на Білу Церкву дізнався і С. Жолкевський. Він ще з Вінниці послав проти них великий загін кінноти під керівництвом К. Ружинського. Спочатку Ружинський прибув до свого маєтку в м. Паволоч, де вчинив криваву розправу з населенням. М. Шаула і Г. Лобода послали проти К. Ружинського кілька сот козаків під керівництвом полковника С. Федоровича. Для розвідання сил противника була послана невелика група козаків. Але вони натрапили на шляхетську заставу і зазнали поразки. Не здобувши точних відомостей про кількість шляхетського війська, козаки повернулись назад до свого табору. Цим скористався К. Ружинський. Він з кіннотою спішно прибув у Білу Церкву і зачинився в замку.

В середині березня 1596 р. з Вінниці вирушили на Білу Церкву шляхетські полки під керівництвом С. Жол-

кевського. Вони мали гармати, великий обоз і тому просувався дуже повільно. В результаті потепління дороги стали майже непридатними для того, щоб по них вести обоз. Річки почали виходити з берегів, долини і низини наповнилися водою. У зв'язку з цим жовнірам доводилося часто робити гатки і переправляти обоз. До того ще на мокру землю випав великий сніг, який змішався з грязюкою і значно затримав просування вперед королівської армії. Під час цього походу шляхта втратила багато коней, ламалися вози. Незважаючи на це, С. Жолкевський докладав усіх зусиль, щоб швидше прийти в Білу Церкву, поки козаки не взяли місто.

Проте С. Наливайко з своїми повстанцями просувався швидше, ніж королівські полки. Він також поспішав до Білої Церкви, де було визначено місце об'єднання всіх повстанців для спільної боротьби проти королівської армії. Завдяки цьому С. Наливайко з своїм загonom прибув до Білої Церкви раніше від ворожих сил. Недалеко від міста повстанці об'єдналися і домовилися про свої дальші дії. Їх було близько 5—6 тис. чоловік¹. При такій кількості сил вони мали цілковиту можливість оточити шляхетське військо К. Ружинського і знищити його до приходу польської армії. Проте С. Наливайко і М. Шаула не скористалися з цієї нагоди. Вони діяли дуже повільно і прогаяли дорогий для себе час. А розгром шляхетської кінноти, яка стояла в Білій Церкві, цілком змінив би дальший хід подій на користь повстанців.

Об'єднане селянсько-козацьке військо прибуло до Білої Церкви увечері 23 березня 1596 р. і почало штурм міста. У місті також було чимало людей, які готувались підняти повстання проти польських загарбників². Для того щоб охопити місто з усіх боків, С. Наливайко із своїм полком пішов на південь і почав наступ з протилежного боку. Дізнавшись про це, К. Ружинський зрозумів, що повстанці вирушили на боротьбу проти наступаючих з Вінниці військ С. Жолкевського. Скориставшись темрявою, він із своєю кіннотою вийшов з Білої Церкви і вдарив на козацький табір. Раптовий напад шляхетської кінноти поламав усі плани М. Шаули. Повстанці були впевнені, що на них напали головні вій-

¹ Listy St. Zółkiewskiego, стр. 71—75.

² Там же, стр. 74—75.

ськові сили гетьмана С. Жолкевського. Після перших сутичок з ворогом вони розгубилися і стали в паніці відступати. Однак незабаром повстанці переконались, що мають справу з невеликим полком. Тоді вони рішуче пішли в наступ на шляхту і завдали їй цілковитої поразки. Рештки шляхетського загону повернули коні назад і кинулись тікати.

У той час, коли К. Ружинський з своїм полком бився з козаками, С. Наливайка з другого боку підійшов до міста. Міські жителі відчинили повстанцям ворота, і вони без бою захопили місто. Переконавшись, що К. Ружинський з своїм загonom утік з міста і його вже розгромили козаки, полк С. Наливайка почав карати місцеву шляхту.

Проте незабаром біля міських воріт загриміли постріли і шляхетська кіннота на чолі з К. Ружинським, не знаючи, що відбувається в місті, раптово з'явилась на міській площі. Полк С. Наливайка підпалив замок і залишив місто без будь-якого опору. Козаки були переконані, що до міста прибула польська армія під керівництвом С. Жолкевського.

Коли С. Наливайко із своїм полком прибув у козацький табір, то виянилось те становище, яке склалося внаслідок проведених операцій.

Перегрупувавши свої сили, козацькі полки знову пішли на Білу Церкву і завдали значної поразки шляхті. К. Ружинський змушений був припинити бій і з рештками свого війська зачинитися в Білоцерківському замку. Становище польської шляхти в замку було безвихідне: вона сиділа там оточена з усіх боків повстанцями і нетерпляче очікувала допомоги. К. Ружинський таємно вислав до С. Жолкевського посланців, через яких просив його прискорити похід на Білу Церкву.

Про події, які відбулися під Білою Церквою, швидко дізнався С. Жолкевський. Незважаючи на цілковите бездоріжжя і непролазну грязюку, шляхетська кіннота без відпочинку просувалася вперед. Вранці 24 березня ці передові загони вже були недалеко від міста. Це військо складалося всього з кількох сот чоловік, і козаки могли б успішно з ним справитись. Але через бездоріжжя розвідка повстанців діяла дуже погано і не могла заздалегідь дізнатись про чисельність ворожих сил, які під час просування розтяглися на багато кілометрів.

Коли основні сили королівської армії наблизились до Білої Церкви, козаки припинили штурм замку і рухомим табором почали відступ на Трипілля. Табір був оточений возами в п'ять рядів. По середині його було кілька десятків гармат, вози з порохом, зброєю, продовольством, знаряддями праці, пораненими козаками. З повстанцями відступало багато літніх людей, жінок і дітей, які тікали, щоб не потрапити до рук шляхетського війська. Ці люди були великим тягарем для повстанців. Але С. Наливайко, М. Шаула та інші керівники повстання допомагали їм у втечі на Лівобережжя. Табір повстанців через бездоріжжя просувався дуже повільно. Умови для битви з обох боків були зовсім несприятливі. Козаки майже всі свої коні запрягли у вози, а самі мушили йти пішки.

Невелика частина козаків стояла тоді недалеко від Трипілля і не брала ніякої участі в поході на Білу Церкву. Ці козаки готували там для повстанців переправу через Дніпро на лівий берег.

С. Жолкевський вирішив не дати козакам відпочинку і розгромити їх. Для наступу на табір повстанців він виділив найсильніші частини: понад 1500 воїнів найманої піхоти, кілька шляхетських кінних загонів, що прибули з Поділля, Київщини і Брацлавщини. Загалом це королівське військо становило близько чотирьох тисяч чоловік¹. Ворог мав кращу зброю, десятки гармат та багато іншого військового спорядження.

24 березня 1596 р. цілий день польсько-шляхетське військо йшло за відступаючим табором, але боялось розпочинати бій. Увечері повстанці прибули на урочище Гострий Камінь і зупинились для відпочинку. Тим часом туди наблизились основні сили шляхетських військ. Коли стемніло, С. Жолкевський, сподіваючись викликати серед повстанців замішання, наказав своїм полкам оточити їх табір і почати бій. Штурм розпочала польська кіннота. Але повстанці відкрили по ворогові такий гарматний і рушничний вогонь, що шляхта повернула свої коні назад і негайно відступила. Штурмувати табір кіннотою було зовсім неможливо. Тоді С. Жолкевський наказав своїм загонам залишити коней і пішими піти в наступ. Вороже військо кілька разів намагалося

¹ Listy St. Zółkiewskiego, стор. 79—81,

прорватися у табір повстанців, але без будь-якого успіху. Повстанці були у значно вигіднішому становищі: вони міцно укріпилися за возами, а в проміжках між возами поставили гармати, з яких влучно стріляли по вогневі.

Після кожного наступу шляхетські загони залишали на полі бою багато вбитих та поранених воїнів і в паніці відступали назад.

Отже, намагання С. Жолкевського прорватись у козацький табір і знищити повстанців закінчилось цілковитою невдачею. У своєму щоденнику, виправдовуючись перед королем, С. Жолкевський записав, що бог не допоміг йому перемогти повстанців. Втративши значну частину своїх військ, С. Жолкевський змушений був припинити напади на табір повстанців. Проте С. Жолкевський, щоб показати себе перед коронним гетьманом і королем справжнім полководцем, записав у своєму щоденнику, що повстанці під Білою Церквою і на урочищі Гострий Камінь втратили 3 тис. чоловік, а шляхта — всього 32 чоловіка¹. Ясно, що С. Жолкевський написав суцільну вигадку. З інших польських історичних джерел відомо, що королівська армія під час битви втратила тільки вбитими понад 300 жовнірів². Звичайно, що й ця цифра також значно применшена. Обставини битви для королівських полків були дуже несприятливі, і їх треба належно враховувати при аналізі цієї події. По-перше, шляхетські полки змушені були провадити наступ на табір повстанців без будь-якого прикриття. По-друге, повстанцям, маскуючись за возами, значно зручніше було рубати і колоти шляхту, яка нападала на табір. По-третє, із табору можна було швидше, влучніше і краще стріляти по противникові, ніж це робити в полі у невиласній грязюці.

Насправді втрати королівського війська були далеко більші. Не випадково С. Жолкевський після багатьох невдалих атак табору повстанців не знав, що робити, а його військо відмовлялося йти в наступ. Повстанці дали шляхті таку відсіч, що в неї зникло всяке бажання вести бій далі. Це примусило шляхту без гетьманського дозволу залишити поле битви і вирушити до Білої Цер-

¹ Listy St. Żółkiewskiego, стор. 80.

² Joachim Bielski, Dalszy ciąg kronik[ę] polskiej, стор. 263—264.

кви. Слідом за нею пішов і С. Жолкевський з великою кількістю поранених шляхтичів.

Для того щоб випраздати свою поразку на урочищі Гострий Камінь, С. Жолкевський з Білої Церкви писав польському королеві, що на Київщині зібралось «кільканадцять тисяч людей свавільних, народів rozmaїтих, у ремеслі рицарському добре вправних і відважних»¹. Звичайно, це було явне перебільшення сил повстанців. З другого боку, лист польського гетьмана свідчить про те, що для дальшого наступу йому потрібно було значно більше сил і військових припасів.

Відбивши наступ ворога, повстанці, напевно, не мали сили його переслідувати. Серед них було багато вбитих і поранених. М. Шаулі гарматна куля відірвала руку, був поранений і С. Наливайко. Замість М. Шаули козаки обрали гетьманом С. Наливайка². Привівши в порядок свої вози і коні, повстанці знову рушили на Трипілля і без перешкод прибули до Дніпра. Незважаючи на небезпеку з боку ворога, на бездоріжжя і весняну повінь, С. Наливайко зумів мобілізувати всі можливості, щоб переправити повстанців і селян-утікачів через річку і влаштувати відступ на Лівобережжя.

Коли повстанці зосередили свої сили біля Трипілля, С. Жолкевський з своїми полками перебував у Білій Церкві. Він послав до польського короля і коронного гетьмана своїх нарочних, через яких просив обов'язково прислати до Білої Церкви допоміжні війська, багато зброї, боеприпасів, грошей тощо. Польний гетьман благав короля прислати на Київщину всі польські військові частини з Молдавії, а також з Литви та інших воеводств для наступу на повстанців³.

Про піднесення антифеодальної боротьби на Україні весною 1596 р. С. Жолкевський в одному з своїх листів з Білої Церкви до польського короля писав:

«Вся Україна покозачилась. Скрізь повно зрадників і шпигунів козацьких. Справді, треба взятися за рішучі засоби щодо тієї України». Він далі просив короля прийняти суворе рішення сейму про винищення пов-

¹ ЦДАДА, Польська метрика, № 11, арк. 13.

² Listy St. Żółkiewskiego, стор. 80.

³ Там же.

станців¹. Але вирушати з Білої Церкви без допоміжних сил цей магнат уже не наважувався.

На початку квітня С. Жолкевський розіслав у різні міста свої універсали, якими закликав польську і українську шляхту озброюватись і негайно вирушати до нього. В Білій Церкві він затримався з 25 березня майже до кінця квітня. За цей час шляхетське військо енергійно готувалося до проведення наступного походу на повстанців. Тим часом з Молдавії прибули королівські полки під керівництвом Я. Потоцького з гарматами, значними запасами пороху та іншого військового спорядження. З Литви прийшов великий полк шляхетського війська під командуванням литовського гетьмана К. Ходкевича. Завдяки цьому військо С. Жолкевського в Білій Церкві зросло майже до 6—7 тис. чоловік. Воно було добре озброєне, мало велику артилерію, сильну кінноту.

Під час перебування в Білій Церкві шляхетські загони чинили жахливі розправи з селянами і трудящими міщанами Київщини. Вони знищили там сотні людей. Де появлялись шляхетські розбійники, селяни кидали домівки і тікали в ліси, яри, степи, болота або йшли на південь і приєднувались до запорозьких козаків². Багато повстанців утекло на Лівобережжя і переселилось на територію володінь Російської держави.

---

¹ Listy St. Żółkiewskiego, стор. 80.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, стор. 123—129.

ВІДСТУП ПОВСТАНЦІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ І ЇХ ПОРАЗКА

Під час переправи на лівий берег повстанці дістали велику допомогу від місцевого населення. Селяни з багатьох сіл зібрали до Трипілля велику кількість барж, човнів і поромів, на які навантажували вози, гармати, військові припаси і перевозили на Лівобережжя. Всією переправою керував С. Наливайко.

Основна маса повстанців переправлялась на лівий берег у районі села Трипілля. Частина повстанців переправляла мирних людей, їх майно і худобу. Багато досвідчених воїнів охороняло переправу від можливого нападу польсько-шляхетських військ. Через розлив Дніпра повстанцям удалося перебратись на лівий берег лише 12 квітня. Форсувавши Дніпро, повстанці попрямували в Переяслав, де С. Наливайко мав намір зібрати всі сили і вирішити питання про дальшу боротьбу з ворогом.

У середніх числах квітня 1596 р. в Переяславі зібралася велика кількість повстанців, селян-утікачів і трудящих міщан. Проте серед повстанців і їх керівників не було єдності і належного порядку. Особливо загострилися суперечки між реєстровими і нереєстровими козаками. Після тривалих козацьких рад керівником усіх повстанців було обрано Г. Лободу. Його підтримали реєстрові козаки. Він захищав інтереси заможних козаків і турбувався про їх права і владу. Щоб уникнути розколу між повстанцями, С. Наливайко і М. Шаула також погодились коритись наказам нового гетьмана. Всі повстанці знали, що Г. Лобода вороже ставився до польсько-шляхетського панування на Україні і в цьому відношенні його погляди збігалися з інтересами повсталих селян і козаків.

Про військові події, що відбулися під Білою Церквою

і на урочищі Гострий Камінь, незабаром дізналися за-
порожці. Невеликий загін запорожців під керівництвом
досвідченого полковника Запорозької Січі К. Кремпсько-
го прибув до Канева і мав намір захищати місто від на-
паду польської шляхти. Проти цих козаків у середині
квітня С. Жолкевський послав з Білої Церкви два заго-
ни кінноти під командою магнатів Ружинського і Виш-
невцького. Під час зустрічі з ворогом козаки зазнали
поразки і змушені були відступити до Переяслава. Роз-
лютована польська шляхта вирізала тоді в Каневі бли-
зько 400 чол. мирного населення¹.

У середині квітня до Переяслава з Полісся прибули
загони повстанців під проводом Мітли, Тихона, Байбузи,
Федора Полоуса та ін. Кількість людей у місті щодня
зростала.

Через різні суперечки повстанці затрималися в Пе-
реяславі на два тижні. Вони проводили часті ради, на
яких обговорювались питання про неминучу боротьбу
проти польсько-шляхетського війська. Повстанці точно
не знали про кількість полків противника, а тому не мог-
ли швидко виробити плану своїх дальших дій. Селяни-
втікачі, серед яких було багато жінок і дітей, висловлю-
вали бажання вирушити на схід до російських кордонів,
де можна було б знайти притулок і позбутись тяжкого
магнатсько-шляхетського ярма. Значна частина повстан-
ців розуміла свою непідготовленість до початку відкри-
того бою з ворогом і висувала думку про дальший від-
ступ у південні степи Переяслащини. Цілком можливо,
що цю групу повстанців підтримували С. Наливайко і
К. Кремпський, які були більш здібними полковниками
і глибше розуміли інтереси повстанців, ніж Г. Лобода.
Багато повстанців було настроєно дуже войовничо.
Вони закликали козаків не допускати шляхетські полки
на Лівобережжя і до смерті битися з ними. Значна части-
на багатих запорозьких і реєстрових козаків висловлю-
валась за те, щоб почати мирні переговори з польським
командуванням і припинити дальшу боротьбу. Цю групу
активно підтримував гетьман Г. Лобода, і вона, мабуть,
була найсильнішою серед повстанців.

Суперечки, які загострилися в Переяславі між різни-
ми групами повстанців, ослаблювали їх єдність і сили.

---

¹ Joachim Bielski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, стр. 264.

Основна маса повстанців добре розуміла свою слабкість у боротьбі проти королівського війська, але через незгоди серед керівників не змогла заздальгідь відступити на південь. Це була найсерйозніша помилка повстанців. Їм треба було швидко відступити у південні степи, зосередити там свої сили, за допомогою запорозьких козаків ударити на ворога і завдати йому поразки. Проте цього не сталося.

В кінці квітня 1596 р. польсько-шляхетські полки прибули до Києва. Вони зупинились на південь від Києво-Печерського монастиря і почали підготовку до форсування Дніпра. Однак організувати таку переправу було нелегко. Польсько-шляхетська армія зустріла опір трудящого населення міста. Частина киян навіть утекла на Лівобережжя. Повстанці також вживали всіх заходів, щоб перетворити Дніпро в оборонний рубіж. Вони забрали на лівий берег усі човни, пороми і знищили інші засоби переправи. На лівому березі в різних місцях, аж до Трипілля, були поставлені козацькі загони з гарматами, які мали перешкоджати ворогові форсувати Дніпро. З Переяслава до Києва прибуло близько сотні козацьких чайок під керівництвом К. Підвисоцького. Ці козаки мали діяти на Дніпрі і не допускати ворожих військ на Лівобережжя. Пливли козаки з музикою, а на вітрі майоріли різнобарвні хоругви. Проте їх дії біля Києва були дуже обмежені. Польське командування поставило на високому правому березі гармати і відкрило по козаках вогонь. Гарматною кулею було пробито флагманську чайку, на якій перебував К. Підвисоцький. Це викликало серед козаків значне замішання. Тоді ж виявилось, що більшість королівської армії пішла до Трипілля, щоб там влаштувати переправу. У зв'язку з цим козацькі чайки негайно вирушили до Трипілля. Однак частина польської кінноти залишилася біля Києва і готувалась форсувати Дніпро проти Видубецького монастиря.

Готуючись до переправи, С. Жолкевський, щоб обманути повстанців, розпочав з Г. Лободою переговори про припинення війни. Він чекав, поки в Дніпрі спаде вода і легше буде його полкам перебраться на лівий берег. Польське командування також вживало всіх заходів, щоб затримати повстанців біля Переяслава і розгромити їх. Пізніші події показали, що розпочаті

С. Жолкевським з Г. Лободою переговори були вигідними для королівської армії і згубними для повстанців.

Для початку переговорів Г. Лобода послав до С. Жолкевського свого сотника Козловського з листом, у якому висловлював згоду припинити війну і укласти мир. С. Жолкевський погодився на мир, але вимагав від повстанців видати С. Наливайка, М. Шаулу та інших керівників повстання, віддати гармати, зброю, вози, коні, порох, а самим повернутись до своїх панів і виконувати феодальні повинності. Звичайно, що такі вимоги польського командування не могли бути прийняті Г. Лободою. Повстанці пропонували, щоб королівське військо не йшло на Лівобережжя, припинило терор і повернулося в Польщу.

Як свідчать історичні польські джерела, обов'язок проводити переговори з представниками польського командування про припинення боротьби взяв на себе гетьман Г. Лобода, який виступав у ролі сотника. Для цього він з другим сотником відплив човном на середину Дніпра¹. З польської сторони для мирних переговорів прибув туди на човні брацлавський староста Ю. Струс. Історичні джерела не зберегли матеріалів про зміст цих переговорів. Але відомо, що вони закінчились безрезультатно. Можна вважати, що Г. Лобода не погодився виконати вимог польського командування. За переговорами пильно стежив С. Наливайко, без згоди якого Г. Лобода не мав права вирішити це важливе питання.

Затримавши мирними переговорами керівників селянсько-козацького повстання біля Києва, королівське військо в районі Трипілля почало переправлятися на лівий берег Дніпра. Переправляння відбувалося в кількох місцях, і через це повстанці не змогли йому перешкодити.

Коли королівські вершники з'явилися на лівому березі Дніпра, Г. Лобода і С. Наливайко зібрали свої військові загони і вирушили в Переяслав. Вони поспішили туди, щоб вчасно підготувати оборону або відступ.

---

¹ Другим сотником, як розповідає І. Бельський, був С. Наливайко (Joachim Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej*, стор. 265—266).

У Переяславі С. Наливайко і Г. Лобода зустрілися з новими труднощами. Повстанці хвилювалися і не знали, що робити. До них дійшли чутки, що велике польсько-шляхетське військо почало в різних місцях переправлятися через Дніпро і готується вдарити на Переяслав. Багато повстанців не вірили в можливість успішної боротьби з ворогом, залишили місто і пішли на південь. Деякі повстанці втекли на територію Російської держави. Проте основна маса залишилась у місті і чекала розпорядження гетьмана. Досі в руках істориків немає відповідних даних, на підставі яких можна було б точно дізнатись, скільки в Переяславі було повстанців. У своєму листі до короля С. Жолкевський писав, що їх там зібралося 10—12 тисяч, з яких близько 7 тисяч становили жінки, діти, літні люди¹.

При такому становищі повстанцям відступати було дуже небезпечно. Але залишатись у Переяславі і вести війну проти переважаючих сил противника було зовсім неможливо. Переяслав не мав міцного оборонного укріплення. Дерев'яний замок ледве тримався, його легко можна було підпалити. Старі міські вали оточували древньоруське городище, в якому повстанці не мали змоги розмістити свій великий табір. Крім того, повстанці сподівались дістати військову допомогу від запорозьких козаків, яких було перед тим повідомлено про наступ польсько-шляхетського війська на Лівобережжя і про страшну небезпеку для місцевого населення. Тому просування на південь давало повстанцям більшу гарантію на збереження своїх сил і врятування мирних людей від загибелі, аніж залишатися у Переяславі на явну смерть.

Врахувавши всі ці обставини, повстанці 3 травня 1596 р. вийшли з міста і вирушили в степ. За містом вони утворили величезний чотирикутний табір, наповнений людьми. Під ясним весняним сонцем він повільно просувався неозорими зеленими степами в східному напрямі. Табір був влаштований дуже вдало. З усіх боків їхали в чотири-п'ять рядів вози. На них були пороблені спеціальні заслони, за якими повстанці могли захищатись від пострілів ворога, а самі влучно стріляти по ньому.

---

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, Львів, 1903, стор. 91.

Гармати в таборі розподілялися так, що з них можна було стріляти в будь-якому напрямі, звідки б ворог не появився. Такий рухомий табір для козаків був давно випробуваним засобом оборони. Багато разів вони утворювали подібні табори під час боротьби проти турецько-татарських загарбників.

Усього повстанців вирушило в дорогу близько 10 тисяч чоловік. Але більша половина з них не могла брати участі в битві¹.

Відступали повстанці дуже повільно. Багато часу вони витратили на просування від Переяслава до Яготина, де їм довелося переправлятися через дві болотисті річки. Від Яготина вони пішли рівним степом на Пирятин, де їм потрібно було форсувати річки Оржицю і Сліпорід. Значно швидше повстанці рухалися від Пирятин до Лубен. Але в Лубнах їм довелося затриматись на цілу добу, тому що міст через річку Сулу був дуже зіпсованим. Населення в місті було мало, і воно не могло спорудити ліпшого мосту, а магнат О. Вишневецький, володар Лубен, зовсім не турбувався про ремонт його.

15 травня 1596 р. повстанці цілий день переправлялися на лівий берег. Спочатку були переправлені сімейні люди, їх майно, худоба. А потім повстанці перевезли свої військові припаси. Козацька кіннота переправлялась останньою. Вона під керівництвом С. Наливайка охороняла табір від можливого нападу ворожих сил з тилу.

Отже, на просування від Переяслава до Лубен, відстань між якими становила близько 200 км, повстанці витратили 13—14 днів². Таке повільне просування призвело до того, що вони не зуміли відірватись від ворога і відступити далі в глиб степів. На жаль, документи не зберегли ніяких пояснень, чому саме повстанці так повільно відступали. В цьому, напевно, була провина Г. Лободи, С. Наливайка та інших керівників повстання, які не розуміли серйозної небезпеки і не прискорили відступу. Якщо порівняти цей відступ з просуванням повстанців під проводом С. Наливайка з Острога до Уманських лісів, а потім до Білої Церкви, то побачи-

¹ Listy St. Zółkiewskiego, стор. 59—66.

² Жерела до історії України-Руси, т. VII, стор. 89—90.

мо, що тоді повстанці по значно гіршій дорозі рухалися у три-чотири рази швидше. Але, на жаль, той досвід для повстанців не став повчальним.

Під час відступу табір повстанців поперемінно пильно охороняли дві-три сотні найбільш відважних козаків, яких очолювали С. Наливайко і Г. Лобода. Вони йшли в тилу табору за три-чотири кілометри і провадили глибоку розвідку в усі сторони, щоб ворог не зумів зненацька напасти на повстанців. Завдяки цьому козаки добре знали про повільний рух ворога, а тому були впевнені, що він не має достатніх сил для початку військових дій. Проте затримка шляхти пояснювалась тим, що С. Жолкевський чекав прибуття додаткових військових з'єднань, які були послані королівським урядом з Литви на Україну проти повстанців.

* * *

Дізнавшись, що повстанці залишили Переяслав і пішли на Яготин, польсько-шляхетські полки протягом 3—4 травня 1596 р. переправились на лівий берег Дніпра. Кілька сот козаків прибули на чайках до Трипілля і спробували перешкодити шляхті форсувати Дніпро. Але їх було мало і вони не змогли охороняти лівий берег ріки від Переяслава до Києва. Шляхетські полки кілька днів збирали човни, на яких переправляли через Дніпро вози, гармати, порох, продовольство. Польська кіннота переправлялася вправ. Форсувавши Дніпро, польсько-шляхетські полки вирушили на Переяслав, де об'єдналися і підготувалися до походу. 7 травня королівська армія слідом за повстанцями вирушила на Яготин—Пирятин—Лубни.

З Яготина С. Жолкевський у своєму листі до польського короля писав:

«Я переконаний, що для вашої королівської милості і Речі Посполитої є дуже важливим те, щоб ці свавільники були знищені. І хоч з великими зусиллями і труднощами доводиться війську йти через пустині і здійснювати тяжкі переправи через річки, я все ж таки йду за ними... Прошу мені вірити, що дуже багато чого мають на меті ці негідники. Неприємно згадувати, що задумали ці свавільники, в яких висловах згадується ваша королівська милість, які там заміри — розбити

Краків, славу столицю вашої королівської милості, винищити шляхетський стан»¹.

Цим листом гетьман намагався переконати короля в необхідності боротися з повстанцями і одночасно просив прислати на Лівобережну Україну допоміжні військові сили. Але насправді козаки ніколи не мали наміру нападати на Польщу і розбивати Краків.

Під час просування шляхетського війська з Переяслава на Лубни, деся біля річки Супій, до нього приєднався полк литовської шляхти на чолі з князем Богданом Огінським. Сили королівської армії збільшилися до 7—8 тисяч чоловік. Основу її становила добре навчена і досвідчена у військових справах кіннота. Всі воїни мали найкращу для того часу зброю і спеціально підібраних коней. В обозі також було не менше тисячі піших воїнів, які охороняли гармати і численні вози, навантажені військовими припасами та іншим майном, потрібним для далекого походу і ведення війни.

Під час просування на Лубни польське командування поставило своїм завданням: відрізати шлях відступу і не допустити повстанців до російських кордонів; ізолювати їх від запорозьких і донських козаків і відбити всяку допомогу, яка наблизатиметься до них. Найважливішим для польського командування було не допустити повстанців у степ за р. Ворсклу і на Запоріжжя. Для цього гетьман С. Жолкевський використав усе можливе. З дороги він послав до керівників повстанців листа від кам'янецького старости С. Гульського, в якому говорилося, що польське командування зупинило своє військо і чекає від Г. Лободи посланців для ведення переговорів про припинення війни. Польський гетьман намагався цим листом обманути повстанців, а переговорами затримати їх на правому березі Сули, щоб вони не пішли в степ.

Правда, тоді повстанці вже мали точні відомості про сили і намір противника і поспішали переправитись через Сулу, потім спалити міст і, таким чином, затримати ворожі полки на один-два дні біля Лубен. Хоча Сула і не була великою річкою, проте переправити обоз через неї для шляхти було нелегким завданням. А затримка польсько-шляхетської армії на Сулі на кілька

¹ Pisma St. Żółkiewskiego, стор. 151.

днів дала б можливість повстанцям досягти річки Ворскли, куди, напевно, С. Жолкевський не наважився б вирушити. Крім того, на берегах Ворскли повстанці дістали б потрібну допомогу від запорозьких козаків, яких вони з нетерпінням чекали протягом усієї весни того року.

Не досягнувши своєї мети обманом, С. Жолкевський вирішив затримати відступ повстанців силою. Він послав на лівий берег Сули більше тисячі чоловік добірної кінноти під командою Ю. Струса, К. Ружинського і М. Вишневецького. Цей полк від Пирятина вирушив на м. Горошин, переправився там через Сулу, а потім пішов її лівим берегом вгору до Лубен. Він мав завдання перепинити шлях повстанцям. Коли полк шляхти прибув до р. Солониці, повстанці вже стояли табором за 3—4 км від Лубен, а рештки козацької кінноти переходили через довгий міст на лівий берег

Другий загін кінноти в кількості 500 жовнірів під командуванням Белецького гетьман послав прямо на Лубни. Цей загін мав завдання наздогнати повстанців, зав'язати з ними бій і затримати їх просування до приходу основних королівських сил. На випадок того, що повстанці закінчили переправлятися на лівий берег Сули, він мусив захопити міст і тримати його до прибуття всіх полків С. Жолкевського. Цей загін польської кінноти прибув до Лубен тоді, коли вже переходили через міст останні з'єднання повстанців. Загін був дуже слабим і не наважився розпочинати бою.

Про перехід повстанців через р. Сулу негайно було повідомлено С. Жолкевського. Він швидко залишив свій табір і з добірною кіннотою поспішив вперед, щоб захопити міст і влаштувати переправу своєї військ. Його кіннота встигла прибути до мосту тоді, коли він уже горів, підпалений повстанцями. Незабаром вогонь було погашено і міст відремонтовано¹.

У той час, коли польська кіннота захопила міст, спереду повстанців з'явилися великі сили противника під командою Ю. Струса, К. Ружинського і М. Вишневецького. Потрапивши в таке становище, повстанці змушені були припинити просування і зав'язати з ворогом

---

¹ Joachim Bielski, *Dalszy ciąg kroniki polskiej*, стор. 276.

бій. Вони успішно відбили напад шляхетської кінноти. Проте вирушати в степ не наважились.

Опинившись в оточенні великих сил ворога, повстанці вирішили просунутись ближче до правого берега болотяної ріки Солониці, яка недалеко впадала в Сулу, щоб хоч один бік свого табору можна було не захищати від нападу королівських військ. Це сталося 16 травня 1596 р. Так почалася героїчна битва повсталих селян і козаків проти переважаючих сил польсько-шляхетських загарбників.

Табір повстанців був на тому місці, де тепер розташоване село Солониця¹. Місце, на якому стояв табір повстанців, було високе, піщане, покрите зрідка деревами і чагарниками. Тепер цю місцевість жителі с. Солониці називають Бужина. В ті часи вона нагадувала собою своєрідний острів, навколо якого лежала низина. Для оборони місцевість була вигідна: там близько була вода, на березі стояли великі дерева, на болоті ріс очерет, осока, що мало важливе значення для годівлі худоби. На південь від табору протікала притока Сули річка Солониця, а за нею було непрохідне болото. Західна частина табору доходила до заливного луку і заболоченої заплави річки Сули. Із сходу і півночі табору лежав рівний степ, який розкинувся на багато кілометрів.

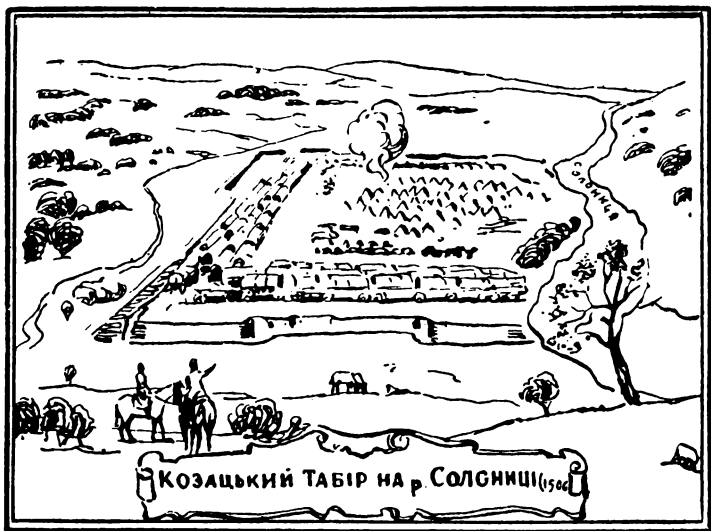
Зупинившись, повстанці вирішили зробити свій табір неприступним для ворога. На найбільш небезпечних місцях вони поставили в кілька рядів вози. В одному з історичних джерел говориться, що вози стояли в дев'ять рядів². У другому — підкреслюється, що табір повстанців був обнесений чотирма рядами возів. Щоб ворог не прорвався в табір, повстанці навколо нього викопали глибокий рів, а землею засипали вози. В результаті цього утворився високий і майже неприступ-

---

¹ Місце цього табору вивчало багато істориків. Проте вивчення було досить поверхове і не дало позитивних результатів (Милорадович, Середня Лубенщина, «Киевская старина», 1903, № IX, стор. 290—291; Бочкарь, Очерки Лубенской старины, стор. 16—17). Але населення Солониці під час копання колодязів, погребів та різних ям часто знаходило уламки гарматних куль, шабель, військових припасів, які яскраво свідчать про місце розташування табору повстанців. Польсько-шляхетський табір був розташований на території нинішнього села Войниха.

² Жерела до історії України-Руси, т. VIII стор. 190—192.

ний для ворога оборонний вал. Поблизу свого табору, на полі, вони покопали глибокі ями, рови, через які ворожа кіннота не могла наблизитись до табору. В ямах весь час сиділи відважні козаки, які охороняли табір від нападів противника, а вночі вони самі нападали на шляхетські передові застави і знищували їх. Оборонний вал повстанців був такий високий, що шляхетське

Козацький табір на р. Солониці 1506 р.

З літографії невідомого художника,

військо не могло стежити за тим, що діялося в таборі. В середині свого табору повстанці спорудили високі дерев'яні зруби, засипали їх землею, а зверху поставили гармати, з яких козацькі пушкарі дуже влучно стріляли по шляхетському війську. Ці гармати так дошкуляли королівським загонам, що С. Жолкевський змушений був розташувати свій табір на значній відстані від повстанців — на березі р. Войнихи.

Повстанці мали багато пороху, різної зброї і значні запаси продуктів харчування. Проте фуражу в них зовсім не було. Під час відступу вони сподівались здобути фураж у степу. Але виявилось, що в таборі дістати його було майже неможливо.

Всього повстанців, здатних вести оборону, за повідомленням польських джерел, у Солоницькому таборі було близько 5 тисяч чоловік. Значно більшу частину людей становило мирне населення, яке ховалося там, щоб не потрапити до рук ворогів. Значна частина селян-утікачів мала намір переселитися на територію російських володінь. Але вийти з табору вже було неможливо.

Табір повстанців оточували такі частини королівської армії: з північної сторони стояли кінні шляхетські з'єднання під командуванням Струса, Ружинського, Вишневецького, Ходкевича, Язловецького, Собезького, Чорнковського та інших магнатів; з східної сторони розташувалися частини на чолі з Гербуртом, Ковачовським, Гурським, Сладковським, Тарнавським, Потоцьким та ін. Там стояв полк-литовської шляхти чисельністю більше тисячі воїнів під командою Огінського.

Оточивши табір повстанців і притиснувши його до річки Солониці і болота, польсько-шляхетська армія розпочала наступ. Багато разів ворожа кіннота наближалася до Солоницького табору, маючи намір прорватися в нього. Але повстанці зустрічали її гарматним вогнем. Незабаром ворог переконався в тому, що штурмувати високий вал табору кіннотою було неможливо. Тоді С. Жолкевський наказав своїм військам вдарити на табір піхотою. У першому нападі брало участь 2—3 тисячі польських жовнірів. Повстанці влаштували атакуючим таку зустріч, що вони з великими втратами змушені були повернутися назад, залишивши на полі бою багато своїх воїнів. Протягом перших днів королівські полки по кілька разів на день починали наступ на повстанців. Проте чим ближче вони підходили до оборонного валу, тим більше втрачали своїх воїнів і ще швидше відступали назад.

Зазнавши певної невдачі, шляхетське командування змушене було змінити свою тактику. Воно почало шукати інших шляхів для здобуття перемоги над повстанцями. Королівське військо було відведено на два кілометри від табору повстанців. Там воно спорудило свої міцні оборонні укріплення, щоб захищатись від козаків. С. Жолкевський мав намір тривалою блокадою примусити повстанців скласти зброю.

Тим часом у Солоницькому таборі становище швидко погіршувалося. Повстанці не мали змоги вивести на пашу коней або накосити для них трави. На болоті за кілька днів все було скошено. Переправлятися на другий бік річки Солониці через болото також було неможливо. Всюди там стояли шляхетські загони. Між Сулою і табором було непролазне болото. Все це створювало для повстанців безвихідне становище.

Використовуючи такі обставини, С. Жолкевський послав свого слугу до Г Лободи і доручив йому знову почати мирні переговори. На цей раз він мав на меті своїми переговорами розколоти повстанців на групи і викликати між ними внутрішню боротьбу. Хитрий і підступний магнат через свого посланця обіцяв реєстровим козакам помилування, іншим повстанцям дозволяв вийти з табору і повернутися додому. Все це було спрямовано на те, щоб обманути всіх повстанців, швидше закінчити війну і повернутися в Польщу. Сам С. Жолкевський дуже боявся приходу до Солониці запорозьких козаків, які могли б своєю участю в битві змінити співвідношення сил на користь повстанців. Одночасно він наказав посилити гарматний вогонь по табору повстанців. З Солониці в Київ С. Жолкевський послав кілька загонів жовнірів, яким наказав забрати з Київського замку великі гармати, порох, кулі і привезти в його табір. Гарматний вогонь по табору повстанців щодня посилювався і завдавав багато втрат оточеним. Гинули люди, худоба, продукти харчування, військові припаси. Повстанці не мали спокою ні в день ні вночі.

Хоч противник уже не влаштовував збройних нападів на Солоницький табір, але життя там дедалі утруднювалось: у повстанців не було фуражу, кінчалися запаси хліба і солі. Без фуражу почала гинути худоба. Гарматним обстрілом було вбито і поранено багато жінок і дітей. Тим часом настали жаркі літні дні. Трупі людей і тварин розкладалися. В таборі не було чим дихати. Почали поширюватись хвороби, від яких також вмирало багато людей. Причиною захворювання було те, що люди пили брудну болотяну воду і їли зіпсовані продукти.

Незважаючи на все це, повстанці мужньо терпіли всі знегоди. Вони й далі вели героїчну боротьбу з ворогом, не допускали його до своїх укріплень. Відважні

групи повстанців вдень і вночі влаштували вдалі вилазки з свого табору, нападали на противника, завдавали йому багато втрат. Успішну вилазку влаштували повстанці 18 травня. Вночі вони тихо вийшли з свого табору і напали на шляхетські загони, якими командували Струс, Бекешов, Собезький і Ружинський. На чолі козаків був С. Наливайко. Козаки раптово прорвали оборону ворога і накинулись на нього. Перші ряди шляхти були знищені або захоплені в полон. Проте сили нападаючих були невеликі. Після тривалого бою козаки дуже стомилися і змушені були повернутись у свій табір. Під час цього нападу повстанці знищили багато жовнірів, а самі втратили лише кілька чоловік¹. Нічні напади повстанців на ворога організовувалися майже щоночі. Більшість вилазок відбувалась під керівництвом С. Наливайка, К. Кремпського, Ф. Полоуса та інших полковників, які славилися своїм великим воєнним досвідом, були відважними і мужніми воїнами. Під час вилазок вони показували приклад героїзму і самовідданості в боротьбі з ненависними загарбниками і гнобителями.

Повстанці такими вилазками примусили королівські війська і вдень і вночі бути в напруженому стані, щоб зненацька не потрапити під гостру козацьку шаблю. Своїми відважними нападами повстанці мали намір не дати противникові спокою, ослаблювати його сили, примусити зняти блокаду і відступити. Однак цих вилазок було недостатньо, щоб здобути перемогу. Ворог мав значно більші сили і відбивав напади повстанців. Крім того, реєстрові козаки всіляко ухилялися від небезпечних вилазок. У зв'язку з цим у вилазках брали участь переважно нереєстрові козаки і повсталі селяни, які, по суті, несли на своїх плечах весь тягар боротьби з ворогом.

Нестерпне становище в таборі повстанців після тижневої ворожої блокади загострилось до краю. Воно ще більше посилило суперечки між двома групами козаків, які всіляко намагався використати С. Жолкевський в своїх інтересах. Він знову надіслав кілька листів до Г. Лободи і запропонував йому умовити повстанців скласти зброю. Ці переговори С. Жолкевського з Г. Ло-

---

¹ Joachim Błelski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, стр. 278.

бодою привели до прямих сутичок у таборі повстанців. Під час переговорів про перемир'я королівське командування вимагало, щоб повстанці видали йому керівників, гармати, а також всю зброю і порох. Серед названих керівників згадувались С. Наливайко, М. Шаула, Шостак та інші. Ім'я Г. Лободи у вимогах магната на-вмисне не називалося. Крім того, С. Жолкевський кілька разів своїми листами звертався до реєстрових козаків з пропозицією припинити опір і здатись на «ласку короля». Він обіцяв їм забути все минуле і навіть не усувати їх від воєнної служби. Такі обіцянки вплинули на багатьох заможних реєстрових козаків, які погоджувались припинити оборону, скласти зброю, а за голови проводирів повстання врятувати своє життя, зберегти землю, майно і довір'я до себе з боку королівського уряду.

Група багатих реєстрових козаків серед повстанців була чималою і мала великий вплив на Г. Лободу. У зв'язку з мирними переговорами вона ще більше проявляла свою активність: ухилялась від нічних вилазок, всіляко намагалась поширювати в таборі чутки про прибуття допоміжних польських сил, а також про «ласку короля» і волю для тих, які негайно припинять боротьбу і віддадуть гармати переможцям.

З другого боку, більша частина повстанців, знаючи віроломство польської шляхти, ніяк не хотіла скласти зброю. Цю групу очолювали С. Наливайко, М. Шаула і К. Кремпський. Вона складалася з нереєстрових козаків, повсталих селян і трудящих міст. Ці повстанці добре розуміли свою долю після капітуляції, а тому відверто висловлювали бажання краще вмерти в боротьбі з ворогом, ніж добровільно покласти свої голови під шляхетські шаблі. Незважаючи на тяжкі умови, основна маса повстанців не хотіла припиняти боротьби. Повстанці відмовлялися від капітуляції ще й тому, що в таборі поширювалися чутки про те, що великий загін запорозьких козаків іде на Лубенщину для боротьби проти шляхетської армії. Це, мабуть, була найважливіша причина того, що нереєстрові козаки і повсталі селяни так твердо наполягали на тому, щоб усіма засобами добиватися перемоги, і провадили рішучу боротьбу проти прибічників ганебної капітуляції.

Суперечки між цими групами дедалі загострюва-

лись. У таборі повстанців щодня відбувались бурхливі ради, на яких обмірковувалися питання про дальшу діяльність. Розмови не припинялися ні вдень ні вночі, і їх чути було у ворожому таборі. Польське командування було впевнене, що повстанці мають намір вирватися з оточення і відступити на Запорозжя. Тому С. Жолкевський наказав своїм полковникам тримати коні напоготові, щоб не випустити жодного повстанця з табору.

Під час однієї бурхливої ради між реєстровими і нереєстровими козаками розгорілася бійка, в результаті якої Г. Лобода був убитий¹. Для історії залишилось невідомим, хто його вбив. З листів С. Жолкевського можна тільки більш-менш точно зробити висновок, що основна маса повстанців не погоджувалася на капітуляцію, а Г. Лобода з реєстровими козаками вимагав припинити опір. Цілком можливо, що в тих гострих суперечках якийсь запорозький козак проявив свою гарячковість і шаблюю припинив нікому непотрібний розлад, який розколював повстанців і послаблював їх оборону. Також відомо, що після страти Г. Лободи в таборі повстанців знову був відновлений належний порядок і значно посилилась їх боротьба проти ненависного ворога.

Після страти Г. Лободи реєстрові козаки розгубилися і на певний час припинили свою активність.

Найсильнішою групою серед повстанців тимчасово стали запорозькі нереєстрові козаки, на чолі яких стояв Криштоф Кремпський. Запорозці обрали його гетьманом, а решта повстанців була зобов'язана коритись йому. На другий день повстанці під керівництвом С. Наливайка влаштували велику вилазку проти ворога. Вони зосередили свій удар по угорській піхоті, яка перебувала в складі королівського війська. Значну частину піхоти було знищено. Повстанці захопили чимало зброї, пороху та іншого військового майна і без втрат повернулися до свого табору. З того часу майже щочасі С. Наливайко водив нереєстрових запорозьких козаків і селян на шляхетський табір. Повстанці щоразу завдавали ворогові багато шкоди. Королівські полки змушені були вдень відпочивати, а цілу ніч воювати. На-

---

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 91.

стали дні, коли з ворожого табору стріляли тільки гармати. Шляхта сиділа в своєму таборі і не наважувалась нападати на повстанців. Проте вона проводила пильну розвідку по всій Лубенщині з тією метою, щоб заздалегідь виявити, звідки прибуде допомога повстанцям.

І, дійсно, розвідка доносила, що в гирлі річки Сули діяла група козаків під проводом К. Підвисоцького, яка намагалася річкою припливти до Лубен і допомогти повстанцям. Проте кількість козаків була невелика, і вони побоялися вирушати в похід, щоб не потрапити в оточення. В той же час Дніпром із Запорожжя на допомогу повстанцям йшло багато козаків. Але проти течії вони просувалися дуже повільно. Якби запорожці прискорили свій рух і на тиждень раніше прибули до К. Підвисоцького, то мали б цілковиту можливість примусити шляхетські полки припинити бій і втекти з Солониці. Саме цього найбільше боялося королівське командування і вживало всіх заходів, щоб примусити повстанців капітулювати. Чим довше тривала солоницька битва, тим більше ускладнювалось становище і королівської армії. Шляхетські з'єднання в нічних боях з повстанцями втратили багато своїх сил. У них також вичерпувалися запаси пороху, куль, було багато поранених людей. Шляхетські полки не мали змоги відпочити, дістати продуктів харчування і фуражу. У ворожому таборі також не вистачало хліба, занепадав воєнничий дух.

25 травня 1596 р. в польський табір було привезено з Києва важкі гармати, багато пороху, гарматних куль та іншої зброї. С. Жолкевський наказав своїм полковникам спрямувати всі гармати на центральну частину табору повстанців і продовжувати обстріл вдень і вночі. Два дні кілька десятків польських гармат безперервно обстрілювали табір повстанців. Від ворожих снарядів спалахнула пожежа в кількох місцях табору, загинули сотні людей і худоби; всюди лежали вбиті, поранені. Люди змушені були сидіти в ямах під безперервним гулом гарматних куль. Реєстрові козаки не слухали розпоряджень гетьмана і зовсім ухилялися від активної боротьби. Сили повстанців слабшали, опір їх зменшився, вилазки майже припинилися. Запорозькі козаки лише з гармат стріляли по ворожому табору і

пильно охороняли свої укріплення від можливого наступу шляхти.

Ця дводенна гарматна канонада значно підірвала бойовий дух запорозьких козаків. Особливо їх лякало те, що вичерпувались запаси пороху. Значна частина гармат вийшла з ладу. Загинуло багато відважних козаків, які відігравали велику роль у підтримці бойового духу повстанців. У таборі зовсім вичерпались продукти харчування, не було дров. Щодня зростала кількість хворих жінок і дітей, багато вмирало. Поранені люди не мали мінімальних умов для лікування. Заможні реєстрові козаки знову почали умовляти повстанців припинити опір і здатись королівському командуванню. Вони запевняли всіх, що С. Жолкевський дарує козакам і селянам життя після видачі проводирів, гармат, рушниць, прапорів тощо. Звичайно, ці розмови дуже негативно впливали на частину повстанців. Серед них збільшувалась кількість таких людей, які погоджувались припинити опір і скласти зброю.

Під час канонади шляхетські полки розгорнули підготовку до штурму козацького табору. Жовніри почали будувати великі заслони на колесах — так звані «гуляй-городи» — і мали намір використати їх під час наступу для прикриття своїх сил. Таких «гуляй-городів» було збудовано дуже багато. Всі вони були виставлені по фронту в кілька рядів. За ними зосереджувалось шляхетське військо, що готувалось до наступу. Це приготування ворога ще більш підірвало енергію відважних козаків. Вони настільки ослабли, що вже втратили віру в свої сили. Особливо стомлені були полки С. Наливайка, М. Шаули, Шостака, які протягом двох тижнів безперервно провадили боротьбу з ворогом і втратили багато людей.

В таких умовах С. Жолкевський знову розпочав свої провокаційні переговори з реєстровими козаками. В листі до короля він викладав думки своїх полковників, які мали намір під час переговорів обманути повстанців гарантіями помилування і вільного повернення додому, а після того, як вони видадуть своїх проводирів, гармати і складуть зброю, вдарити на них усіма силами і знищити їх.

Такою кривавою розправою королівське командування мало намір залякати інших повстанців. Фактично

все польське командування додержувалось однієї думки — при допомозі всілякого обману і віроломства умовити повстанців припинити опір, скласти зброю і відкрити табір. Після цього кинути свої сили на беззбройних повстанців і вирізати всіх до одного.

При цьому С. Жолкевський мав намір також жорстоко розправитись і з реєстровими козаками. Правда, вони про це не знали і наївно вірили в можливість купити собі життя за голови керівників повстанців запорозьких нереєстрових козаків та повсталих селян. Значну роль у мирних переговорах з королівським командуванням знову відігравали реєстрові козаки.

Під час мирних переговорів С. Жолкевський поставив перед козаками такі вимоги: 1) негайно видати тих проводирів повстання, яких вимагатимуть королівські комісари; 2) відвезти в польський табір усі свої гармати, порох, селітру, свинець, сірку та інші військові припаси; 3) повернути всіх полонених поляків, які потрапили до повстанців під час битви під Білою Церквою, на урочищі Гострий Камінь і на Солониці; 4) після укладення угоди повстанці матимуть дозвіл розійтись по домах; 5) у майбутньому козакам і селянам під загрозою жорстокого покарання забороняється виступати проти короля і Речі Посполитої, магнатів і шляхти.

Цілком зрозуміло, що ці умови, насамперед, прийняли реєстрові козаки, які розраховували на королівську «милість» і готові були за всяку ціну вислужитись перед польським командуванням. Мабуть, з такими вимогами погоджувалась і частина нереєстрових запорозьких козаків, які тільки й чекали того, щоб швидше вирватись з оточення і вирушити на Запорожжя. Дехто з них також наївно вірив, що козакам пощастить врятувати своє життя при допомозі ганебного миру, який все ж таки, на їх думку, був вигіднішим, ніж загибель у нерівному бою.

Питання про припинення битви і примирення з королівським військом уже багато разів відкрито обговорювали всі повстанці. С. Наливайко, К. Кремпський та численні маси козаків і селян рішуче виступали проти капітуляції. Вони закликали всіх повстанців ще з більшою енергією чинити опір ворогові і запевняли їх в тому, що вже недалеко від Солониці йде їм на під-

могу велике запорозьке військс. Але, на жаль, більшість людей Солоницького табору вже не підтримувала С. Наливайка і К. Кремпського. Ці люди вимагали прийняти пропозицію С. Жолкевського про перемир'я.

Найбільш гнітило повстанців те, що вони в Солоницькому таборі два тижні були відрізані від усього світу і зовсім не знали, що діється навколо. Якби вони знали про ту допомогу, яка йшла до них із Запорозької Січі, то, напевно, довелося б С. Жолкевському зібрати свої сили і спішно тікати з Лівобережжя. Відсутність будь-яких вістей з Січі також прискорила капітуляцію повстанців. Так, кінець кінцем повстанці, маючи перед очима змучених жінок і дітей, поранених і хворих воїнів, не витримали дальшої боротьби з ворогом і погодились прийняти тяжкі умови капітуляції.

Як тільки стало відомо, що більшість повстанців погодились капітулювати і видати королівському командуванню проводирів, С. Наливайко із своїм полком хотів вирватися з табору і вирушити в південні степи. Але за ним пильно стежили реєстрові козаки. Ім'я С. Наливайка першим згадувалося в усіх вимогах С. Жолкевського, а тому реєстровці вважали, що для польського командування він був найважливішою особою, за яку можна буде їм викупитися перед королем. Реєстрові козаки вирішили схопити С. Наливайка і закувати його в кайдани. Коли вони спробували здійснити цю ганебну змову і кинулися на нього, в таборі повстанців розгорілась збройна міжусобна боротьба, яка прискорила жахливий кінець для Солоницького табору.

Королівське командування, дізнавшись про намагання С. Наливайка залишити табір, підняло свої полки і повело їх на табір повстанців.

Ворожі полки суцільною лавою наближались до табору. Але серед повстанців уже не було кому організувати відсіч ворогові. Все це ще більше активізувало зрадницьку діяльність реєстрових козаків. 28 травня 1596 р. вони схопили С. Наливайка, закували його в кайдани і негайно видали С. Жолкевському¹. Потім, за вимогою королівського командування, були схоплені

¹ Joachim Bielski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, стр. 279—280,

М. Шаула й Шостак¹ і відведені в королівський табір. Реєстровці затримали ще кількох козацьких полковників. Але вже не встигли відвести їх у ворожий табір. Наступні події, які розігралися в Солоницькому таборі, не дають ніякої можливості простежити за виконанням повстанцями всіх вимог королівського командування.

На вимоги С. Жолкевського реєстрові козаки відкрили ворота свого табору і віддали шляхетським військам усі гармати, з яких 20 було придатних до стрільби, а решта — зіпсовані. Були передані ворогові також хоругви, прапори, труби, бубни, булава та інші військові регалії. Шаблі і рушниці ще залишались у повстанців. Королівське командування настирливо домагалося, щоб повстанці віддали всі коштовні речі. Але виявилось, що кількість їх у повстанців була менша, ніж у будь-якого магната, який прибув на Солоницю для війни з повстанцями. Весь скарб повстанців становив щось близько 4 тис. злотих. Це дуже розчарувало магнатів, шляхтичів і жовнірів, які сподівались нажитись за рахунок пограбування повстанців. Тут варто підкреслити, що такий мізерний скарб яскраво свідчить про те, що повстанці під час боротьби проти польсько-шляхетського панування добивались свого визволення, а не збагачення, боролися за волю, а не за золото. Вони не були грабіжниками, як їх часто називали польські буржуазно-націоналістичні історики, а виступали самовідданими патріотами, непримиренними борцями проти магнатсько-шляхетського панування, захищали свою волю і незалежність батьківщини.

Після виконання повстанцями основних вимог С. Жолкевський дозволив магнатам і шляхті забрати з Солоницького табору всіх своїх підданих. Польським жовнірам і найманим королівським військам було наказано забирати в повстанців зброю, порох, свинець, коштовні речі і т. д. Під час цього пограбування жовніри почали рубати тих, хто чинив опір. Незабаром королівські війська почали в таборі жакливу різанину.

---

¹ М. Шаула походив з черкаських міщан. Для запорозьких козаків він був далекою людиною, а тому вони, мабуть, не захищали його під час видачі Жолкевському Шостак також, як і С. Наливайко, виступав разом з найбільшій частині повстанців. Тому не випадково Жолкевський вимагав від реєстрових козаків видати цих проводирів, які були найбільш небезпечні для магнатів і шляхти.

Зрозумівши віроломство королівського командування, запорозькі козаки, селяни та інші повстанці знову взяли за шаблі. Але було вже пізно: польсько-шляхетські війська мали перевагу в самому Солоницькому таборі і скрізь чинили криваву розправу¹. Вони без розбору рубали шаблями чоловіків, жінок, дітей. Не уникли цієї розправи і реєстрові козаки, які найбільше вірили обіцянкам С. Жолкевського. Польські жовніри накинулись на них і так само люто рубали їх, як і всіх інших. Мало кому з повстанців пощастило залізти в болото і там пересидіти, поки різанина скінчилася. Незабаром весь табір був залитий кров'ю і густо покритися людськими трупами.

Під час цієї кривавої розправи запорозькі козаки, маючи великий військовий досвід, вирішили об'єднатись і під проводом К. Кремпського дати відсіч шляхті. Вони сіли на коней і одностайно вдарили на ворога. В нерівній боротьбі багато їх загинуло. Проте півтори-дві тисячі козаків на чолі з гетьманом К. Кремпським шаблями відбили ворожі сили, вирвалися з оточення, рушили в степ і незабаром зникли з очей озвірілої шляхти. За козаками побігли інші повстанці, жінки і діти. Вони не мали коней і не могли втекти. Шляхетське військо кинулося за втікаючими і ганялося за ними доти, поки не знищило всіх. Як розповідає один польський шляхтич, на протязі семи кілометрів весь шлях, по якому тікали переважно мирні, беззбройні люди, був густо покритий порубаними трупами. Далі він пише, що в таборі повстанців було всього близько дев'яти тисяч чоловік разом з жінками і дітьми, а вирвалося і втекло в степ лише близько півтори тисячі козаків разом з К. Кремпським. Решту людей шляхта порубала в таборі або на полі². З інших джерел відомо, що в таборі повстанців було 12 тисяч чоловік. З них більшу частину становили жінки, діти і літні люди³.

Отже, історичні джерела, які свідчать про кількість повстанців, що загинули, не дають нам точних даних. Можна тільки більш-менш приблизно сказати, що всіх людей, знищених ворогом у таборі і на полі, було 6—7 тисяч чоловік. Основну масу їх становили селяни-

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 92.

² Joachim Bielski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, стор. 280—281.

³ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 190—193.

втікачі, які прагнули позбутися кріпацтва з допомогою втечі. Здебільшого вони не мали зброї і не брали активної участі в боротьбі проти королівської армії.

Також невідомо, скільки повстанців залишилося в таборі живими після кривавої розправи шляхти. Напевно їх було дуже мало. Не випадково документи про них не згадують нічого. Королівське командування також не говорить про дальшу долю тих, хто залишився в таборі.

Незважаючи на цю жахливу розбійницьку різанину, польсько-шляхетським загарбникам не вдалося придушити і знищити всіх повстанців. На Україні в різних місцях селяни і козаки продовжували нападати на шляхетські маєтки і громити їх. Український народ не крився своїм гнобителям. На Переяславщині, Південній Київщині і Брацлавщині запорозькі козаки і повсталі селяни не припиняли своєї боротьби за волю і незалежність і в наступні роки.

Продовження боротьби трудящих мас проти магнатсько-шляхетського панування і наближення запорозьких козаків з Січі до Лубенщини були причиною того, що польське командування спішно залишило Солоницю. Жовніри ще не встигли остаточно пограбувати табору і тих людей, що залишилися живими, як С. Жолкевський дав наказ своїм військам готуватись до повернення назад. Шляхетське військо забрало всі гармати, зброю, порох, кращі вози, коні і вирушило на Київ, а звідти — в Галичину. Рух був дуже поспішний під тим приводом, що нібито королівське військо вже було потрібне в іншому місці. Насправді С. Жолкевський, дізнавшись про те, що запорозькі козаки йшли на Лубенщину, поспішив у Галичину, щоб не потрапити під удар великих козацьких військ.

Незважаючи на те, що С. Жолкевському вдалося за допомогою обману знищити в Солоницькому таборі велику кількість переважно мирних людей, він ще далеко не виконав королівського наказу. Антишляхетська боротьба на Україні тривала й далі. Проте польський король поспішив нагородити цього магната містечками Борисполем і Горошиним. Король сподівався, що дана нагорода сприятиме дальшій кривавій діяльності його на Україні. Але цей кат уже не мав ніякого бажання повертатися на Подніпров'я. Прибувши в Польщу, С. Жолкевський в одному з своїх листів до короля писав:

«При теперішніх обставинах, поки на Україні не буде спокою, потрібно, щоб для залякування було всюди поставлено там військо. Крім того, потрібно, щоб ваша королівська милість звеліла наказати панам старостам і державцям земель королівських, з метою запобігти новому повстанню, аби вони самі особисто або через своїх заступників не давали зростати злу»¹.

С. Жолкевський також радив королю нещадно покарати захоплених повстанців, щоб залякати інших.

У вересні 1596 р. король видав універсал, в якому звертався до воєвод, старост, державців і шляхти Київського, Волинського і Брацлавського воєводств. В універсалі говорилося, що після того «...недавнього розгрому війська людей козацьких свавільних, деякі свавільники ще перебувають при замках, у містах і містечках наших, так і по наших господарських і шляхетських селах і без служби живуть, і знову провадять розмови про об'єднання і поширюють погрози»². Король зобов'язував своїх урядовців всюди виловлювати козаків, повсталих селян та інших людей, ув'язнювати їх, бити, вбивати, катувати і т. д. Було заборонено селянам тікати на Запорожжя, а запорозьким козакам — появлятися на території волостей³.

Проте і цей грізний універсал короля не залякав трудящих мас України. Незважаючи на тяжку поразку на Солониці, селяни й козаки і далі боролись проти магнатів, шляхти, ксьондзів, єзуїтів і жовнірів. Поразка стала значним уроком для селян і козаків. Вони глибше зрозуміли заміри своїх гнобителів і в майбутньому ще з більшою непримиренністю провадили боротьбу проти них. Кривава розправа шляхти з повстанцями показала українському народові, що тільки самовідданою збройною боротьбою широких трудящих мас можна буде повалити польсько-шляхетське панування на Україні і здобути собі волю і незалежність. Це повстання було початком великої і тривалої збройної боротьби селян і козаків проти своїх гнобителів.

¹ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 92.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, 130—132.

³ Там же.

СТРАТА СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА І СПОГАДИ ПРО НЬОГО

Під час мирних переговорів і віроломної розправи шляхетського війська з повстанцями до рук королівського командування потрапили С. Наливайко, М. Шаула, полковники Шостак, Панчоха, Павловський, Кособуцький та інші. Всього їх було схоплено більше десяти чоловік. Ці полонені були закуті в кайдани, і тримали їх у шляхетському таборі під пильною охороною слуг магната С. Жолкевського. Решту полонених повстанців королівські жовніри стратили до одного.

С. Жолкевський створив спеціальну групу шляхтичів на чолі з брацлавським старостою Ю. Струсом і ротмістром П. Порембським, яка мусила супроводити полонених у Варшаву і доповісти королю про перемогу польсько-шляхетського війська над повстанцями. На передніх возах під наметами були керівники селянсько-козацького повстання, прикуті ланцюгами до полудрабків. На інших возах лежали захоплені в повстанців гармати, булава, хоругви, прапори, труби, бубни тощо. З великою поспішністю супроводила шляхта всі ці трофеї через Лубни, Яготин, Переяслав, Київ, Білу Церкву, Старокостянтинів, Львів у Варшаву. С. Жолкевський боявся, щоб загони повстанців не зустріли їх у дорозі і не визволили С. Наливайка та його товаришів. Але охорона була численна і проти неї нічого не могли вдіяти невеликі загони повстанців. За кілька днів керівники повстанців уже були привезені у Варшаву, кинуті в глибокі підземельні в'язниці і прикуті важкими ланцюгами до мурованих стін. Незабаром майже всі вони були страчені.

С. Наливайка королівський уряд тримав у в'язниці більше десяти місяців. Кати допитували його про наміри і прагнення повсталих козаків і селян, про воєнні бази повстанців, діяльність запорозьких козаків тощо. За-

стосовуючи до С. Наливайка найлютіші засоби катування і знущання, королівські урядовці намагалися довідатися про його особисті політичні плани: різні знесини з російським урядом, кримським ханом, турецьким султаном, австрійським імператором, молдавським господарем. Для королівського уряду було ясно, що С. Наливайко під час своєї діяльності провадив рішучу боротьбу проти магнатсько-шляхетського кріпосницького гніту і польського панування на Україні. А це було найбільшою небезпекою для шляхетської Польщі, яка намагалася при допомозі зброї, терору, катування, залякування і обману зберегти свою владу над українським народом. Допитуючи С. Наливайка, королівський уряд намагався глибше дізнатись про визвольну боротьбу на Україні з тією метою, щоб у майбутньому не допустити там ще такого повстання.

Королівські урядовці думали, що С. Наливайко під час своєї діяльності придбав велику кількість коштовних речей, грошей, які вони хотіли забрати собі. Окремі магнати і шляхтичі особисто брали участь в допитах і катуванні його, щоб розвідати, де він заховав коштовні речі, які були забрані повстанцями під час захоплення панських маєтків. На запитання шляхтича М. Козловського, де заховане його майно, С. Наливайко відповів: «Дійсно, військо моє у твсему маєтку забрало речі і до мене принесло їх; але всі ці речі — палаш, шаблю в сріблянній оправі, золоті та інші речі — моє військо забрало собі». Королівські кати не вірили, що в С. Наливайка нічого не було. Деякі з них навіть намагалися таємно випитати в нього, де зберігається його золото і срібло, обіцяючи йому влаштувати втечу з в'язниці. Але на подібні запитання він відповідав, що ніде не мав ніяких власних коштовних речей. Фактично в нього і не було нічого, крім зброї, коня і одягу. До того ж він добре знав віроломство шляхти і завжди ухилявся від будь-яких розмов із своїми одвічними ворогами.

Так, у Варшаві понад триста днів королівські кати знущалися з С. Наливайка. Вони не давали йому по кілька днів їсти, пити, спати, тримали на холоді, пекли розжареним залізом, обливали холодною водою. Магнати і шляхтичі під час допиту застосовували до нього всі форми тортур, які тільки могли придумати. І він усе мужньо терпів. Таке катування могла витримати лише

особлива людина, з могутньою фізичною силою, залізними нервами, яка глибоко вірила в справедливу боротьбу, спрямовану проти гнобителів свого народу. Навіть самі кати часто були здивовані тією мужністю, з якою С. Наливайко зустрічав тортури. На всі запитання катів, які хотіли знати його політичні плани, він відповідав, що боровся проти гнобителів, прагнув визволити трудящі маси з панського рабства, дати їм вільне і незалежне життя.

Особливо королівський уряд намагався дізнатись про політичні зв'язки С. Наливайка з російським царем. Польщу дуже лякало те, що запорозькі козаки висловлювали своє бажання перейти на службу до російського уряду і приєднати Запорожжя та Переяславщину до Росії. Для королівського уряду було відоме бажання народних мас України приєднатись до братнього російського народу і разом з ним боротися за визволення всіх українських земель з-під іноземного панування. Все це С. Наливайко, безперечно, міг знати, і шляхта вживала всіх заходів, щоб докладніше вивідати ці важливі питання і вчасно розгромити на Україні всякий небажаний для неї рух та ізолювати Україну від Росії. Магнати і шляхта розглядали селянсько-козацьке повстання не тільки як боротьбу проти кріпосницького гніту, але й вбачали в ньому народно-визвольний характер, спрямований проти польського панування на Україні.

Проте у Варшаві було чимало таких людей, які глибоко співчували С. Наливайкові і намагалися допомогти йому втекти з в'язниці. Селянин магната Язловецького, який довгий час разом з С. Наливайком провадив боротьбу проти класових гнобителів, прибув у Варшаву і підготовляв втечу цьому народному героєві. Він зумів через вікно передати йому в тюрму пилку. С. Наливайко перепиляв нею колоду, до якої був прикутий, і мав намір втекти. Проте варта випадково дізналася про це і перешкодила втечі.

Перебуваючи у в'язниці, С. Наливайко таємно написав кілька листів до своїх друзів, в яких розповідав їм про свою діяльність і прагнення, самовіддану боротьбу за визволення селян від панської неволі. Закутий у кайдани, він ще з більшою непримиренністю висловлювався проти магнатів, шляхти, єзуїтів — ненависних гнобителів трудового народу. Один з таких листів потрапив на

територію Литви до трокського воєводи М. Радзівілла. Цей магнат у жовтні 1597 р. послав його великому литовському гетьманові Х. Радзівілли. Лист називався «Сповідь Наливайка». Магнат прочитав його і негайно спалив. Але про цей лист С. Наливайка залишились спогади в листуваннях між магнатами¹. Згадка про цей лист і наштотхнула видатного російського поета К. Рилєєва написати свою знаменну поему «Сповідь Наливайка», про яку докладніше буде сказано трохи далі.

Тривале ув'язнення С. Наливайка викликало серед деяких магнатів і шляхтичів серйозне підозріння в тому, що ніби хтось у королівському уряді має велику силу і навмисне зволікає його страту. Навіть були поширені чутки, що якийсь впливовий магнат має намір врятувати життя С. Наливайка. Така підозра падала на К. Острозького. Але ці розмови були зовсім безпідставні. Класові інтереси К. Острозького не мали нічого спільного з інтересами С. Наливайка.

В умовах шляхетського свавілля, коли кожний шляхтич вважав себе керівником держави, обговорення питання про страту С. Наливайка було винесено на польський сейм 1597 р. На сеймі у своїх виступах магнати і шляхтичі пробували шукати винуватців у тому, що С. Наливайко ще залишався живим. Вони навіть боялися його й тоді, коли він сидів у глибокому підвалі, прикутий ланцюгами до великої колоди, за кількома дверима з багатьма замками. На сеймі шляхтичі вимагали негайного покарання С. Наливайка. Вони сподівалися, що з його смертю український народ припинить боротьбу і покірно нестиме на своїх плечах магнатсько-шляхетське ярмо.

На вимогу магнатів і шляхти королівський уряд вирішив прискорити страту С. Наливайка. Першого квітня 1597 р. він був прилюдно страчений у Варшаві. Кат відрубав йому голову, а потім тіло було розрубане на чотири частини. Шматки тіла були розвішані в різних місцях на показ, щоб залякати український і польський трудящий люд, заглушити його бажання боротись проти феодално-кріпосницького гніту².

Проте ці надії польських загарбників не виправдались. Героїчна діяльність і смерть С. Наливайка спра-

¹ «Исторический архив», 1956, № 2, стор. 152.

² Joachim Bielski, Dalszy ciąg kroniki polskiej, стор. 281.

вили сильне враження на трудовий народ як на Україні, так і в Польщі. Польські магнати і шляхта, урядовці і єзуїти ще довгі роки пам'ятали це грізне для них ім'я. Вони при нагоді всіх повстанців проти феодално-кріпосницького гніту, самовідданих воїнів за визволення України з-під польсько-шляхетського панування, захисників української культури, борців за волю і незалежність українського народу називали «наливайками». С. Наливайко став свсерідним символом боротьби, яка відбувалась на Україні, боротьби, спрямованої проти польсько-шляхетського панування. На Україні повстанці проти магнатів і шляхти також часто називали себе наливайківцями, щоб більше залякати своїх ворогів. Ім'я С. Наливайка було відоме по всій Україні і служило закликком до боротьби проти кріпосницького гніту, за визволення України з-під польсько-шляхетського панування. С. Наливайко своєю відвагою і героїзмом заслужив глибоку любов і невмирущу славу серед трудящих мас українського і білоруського народів. Його глибоко поважали і повсталі польські селяни-кріпаки, які нерідко називали себе наливайківцями.

Згодом про героїчну боротьбу і смерть С. Наливайка було складено багато легенд. Тогочасний польський мемуарист Пшонка склав оповідання, в якому назвав С. Наливайка «царем Наливаєм». За його розповіддю, ніби так називав себе сам С. Наливайко. В оповіданні Пшонки говориться, що С. Наливайка у Варшаві королівські прислужники довго катували, допитували, як він хотів стати царем. Потім зробили залізного коня, розжарили і посадили на нього С. Наливайка, а на голову наділи розпечену залізну корону.¹ Звичайно, що ця легенда вигадана автором. Проте в цьому легендарному оповіданні є вірний натяк на те, що С. Наливайко провадив боротьбу не лише проти магнатів і шляхти, а мріяв про визволення всієї України з-під тяжкого і ганебного польсько-шляхетського панування.

Легенда мемуариста Пшонки була поширена і на Україні. Вона передавалась в усній формі серед селян і козаків. Під її впливом тогочасний український мемуарист про селянсько-козацьке повстання, його поразку і страту С. Наливайка записав таке: «Року 1596

---

¹ Pamiętniki I. Pszonki, стор. 24.

была табурщина на козаки за Переяславлем о семей суботе. Пан Жолкевский был гетманом полным; взял тогда Наливайка славного козака и рицаря, которого у Варшаве король казал на медяной кобыле возити. Тогда конец стал наливайковой табурщине»¹.

На Україні також була відома легенда, за якою С. Наливайко після неймовірних тортур і мук був спалений у Варшаві королівськими катами на мідному волі. Автор легенди, мабуть, з власних міркувань і для оригінальності коня замінив на вола. Правда, ця легенда менше була поширена і згодом зовсім забулася. Про неї залишились згадки в деякій тогочасній мемуарній літературі.

Ці легенди були добре відомі авторові «Истории Руссов». У своїй праці він розширив опис про діяльність С. Наливайка, наповнив його певним політичним змістом. Там говориться, що після закінчення війни селян і козаків проти польсько-шляхетських військ між ними було укладено угоду. Король тоді проголосив амністію повстанцям і дозволив їм розійтися по домівках. С. Наливайко з кількома полковниками вирушив у Варшаву на сейм, щоб зустрітися з королем і запевнити його в своїй вірній службі короні. Але королівський уряд віроломно схопив С. Наливайка і його товаришів. Через два дні королівські кати нібито їх усіх посадили живими в мідного вола і повільним вогнем нагрівали боки його кілька годин, поки було чути крики і стогін катованих, а потім тіла замучених спалено в тому волі на попіл². Як бачимо, основою цього оповідання була також легенда.

Звичайно, що всі ці легенди вигадані і дуже далекі від дійсності. Проте вони в художній формі змальовували героїчний образ С. Наливайка, його діяльність і жахливу смерть. Вони були широко відомі українському народові. Трудящі маси ще довго пам'ятали незабутні подвиги свого славного героя і з покоління в покоління передавали ці розповіді, живими картинами змальовували тяжкі і героїчні часи своїх предків. Ці легенди також мали великий патріотичний зміст. Селяни і козаки з таких оповідань глибше усвідомлюва-

¹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, Киев, 1888, стор. 4.

² История Руссов, Москва, 1846, стор. 39.

ли історичну долю свого народу, його багатовікове прагнення знищити кріпосницьке ярмо, здобути собі волю і незалежність рідної батьківщини.

Український народ довго пам'ятав про героїчні дні селянсько-козацького повстання 1591—1596 рр. Він склав ряд пісень і дум, в яких оспівував патріотичну діяльність своїх кращих синів, що полягли в боях з не-нависним ворогом. Народні співці-кобзарі, яких у ті ча-си було дуже багато на Україні, переходили з села в се-ло, з міста в місто і під акомпанемент кобз розповідали народові про повстання козаків, селян, їх битви з воро-гами за незалежність своєї батьківщини. Вони часто спі-вали про подвиги Наливайка, Лободи, Шаули та бага-тьох інших керівників повстанських загонів, які протя-гом кількох років очолювали збройну боротьбу трудя-щих мас проти шляхти, магнатів, жовнірів, ксьондзів, єзуїтів.

У думках і піснях народ з покоління в покоління передавав хід цієї визвольної антифеодальної боротьби, розповідав про окремі битви, перемоги і поразки.

Користуючись архівними документами, історичними і літературними творами, а також різними переказами, народними піснями і думами, великий український поет, революціонер-демократ Т. Г Шевченко у своїй творчо-сті надавав антифеодальній визвольній боротьбі вели-кого значення. Він у різних творах кілька разів тепло згадує ім'я С. Наливайка. Цей видатний керівник селян-сько-козацького повстання був одним з найулюбленіших героїв поета. Т. Г Шевченко пише про нього в поемі «Тарасова ніч», де розповідає, як польська шляхта і магнати гнобили український народ і як тяжко пере-живав це С. Наливайко. Змальовуючи картину поль-сько-шляхетського фесдально-кріпосницького гніту на Україні в ті часи, поет писав:

Як та галич поле криє,
Ляхи, уніати
Налітають, — нема кому
Порадоньки дати.
Обізвався Наливзйко —
Не стало кравчини!
Обізвавсь козак Павлюга —
За нею полинув!¹

¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти то-мах, т. I, К., 1939, стор. 64.

У цих словах поет-революціонер називає С. Наливайка одним з перших козацьких гетьманів, який очолив боротьбу українського народу за своє соціальне визволення. Далі Т. Г. Шевченко дав глибокий аналіз політичного становища України тих часів, показав, як її безжалісно пограбували польські магнати і шляхтичі, як руйнували міста і села королівські війська, вбивали людей, знищували культурні пам'ятки, покатоличували і ополячували населення, запроваджували ненависну унію.

Кілька разів згадує Т. Г. Шевченко про С. Наливайка в поемі «Гайдамаки». В розділі «Титар» поет говорить про наймита-сироту, бідного козака Ярему, який, ідучи на боротьбу проти польської шляхти, співав свою улюблену народну пісню «Як Наливайко з ляхом бився». Далі, в розділі «Свято в Чигирині» Т. Г. Шевченко називає ім'я С. Наливайка, якого прокляті польські пани «живого й мертвого спалили», не залишилось навіть «Наливайкової убогої могили» для вшанування його славної пам'яті майбутнім поколінням українського народу¹.

Т. Г. Шевченко ряд своїх поетичних творів написав російською мовою. У творі «Никита Гайдай» він знову називає грізне ім'я для польської шляхти С. Наливайка, якого справедливо висуває на перше місце в історії початку героїчної боротьби трудящих мас українського народу проти магнатсько-шляхетського панування. Поет знав, що ця боротьба була тривалою, різноманітною і дуже важкою. Не раз представники пригноблених селян і козаків ходили з України у Варшаву з грамотами, в яких вимагали від польського короля припинити знущання магнатів і шляхти з трудящих мас, говорили представникам королівського уряду про неминучу збройну боротьбу поневолених селян і міського населення проти гнобителів за свою волю і незалежність. У цій поемі сотник Микита Гайдай перед своєю подорожжю у Варшаву словами поета говорив козакам, що виголосить там на польському сеймі перед королем таку глибоко патріотичну промову:

Я смело стану перед троном,
Как добрый сын родных полей:

Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. I, К., стор. 108.

И сейму правдою моею
Святость народного закона
Я докажу Они поймут.
Поймут надменные магнаты,
Что их огромные палаты
Травою дикой порастут
За поругачие закона.
Что наша правда, наши стоны
На них суд божий призовут.
Что Наливайка дух великий
Воскреснет снова среди мечей!¹...

Перебуваючи на далекому засланні в Кос-Аралі, Т. Г. Шевченко знову згадав про славу боротьбу селян і козаків проти магнатів і шляхти під проводом С. Наливайка. Незважаючи на жорстоку заборону царизму писати і малювати, поет у своєму творі «У неділеньку у святую» змальовує сумну картину тяжкого життя українського народу напередодні селянсько-козаського повстання в кінці XVI ст., показує діяльність окремих його керівників. Зокрема, в цьому творі розповідається, як гетьман Г. Лобода, переконавшись у своїй нездатності керувати боротьбою селян і козаків проти магнатсько-шляхетського гніту, погодився передати гетьманську булаву видатному полководцеві С. Наливайку. Під час свого відмовлення від гетьманської булави Г. Лобода звернувся до козаків з такими патріотичними словами:

Спасибі вам, панове-молодці,
Преславній запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили.
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
Завзятого молодця,
Преславного запорожця
Павла Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, не здужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
На ляха водити.

---

¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. III, стор. 63—64.

Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу.
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві...¹

Т. Г. Шевченко у своїх поетичних творах називає С. Наливайка козацьким гетьманом, великим і сміливим воїном, непримиренним ворогом шляхти і магнатів, який не шкодував свого життя в боротьбі за щастя свого народу. З інших творів видно, як поет глибоко цікавився цим великим селянсько-козацьким повстанням. Він вбачав у ньому початок грізної, непримиренної, але справедливої боротьби своїх славних предків проти соціального і національного гніту. Твори поета про ці події стали своєрідним вічним пам'ятником С. Наливайкові, який віддав своє життя за волю селян і незалежність батьківщини.

Про діяльність С. Наливайка ще до появи творів Т. Г. Шевченка писали передові російські історики, письменники, поети. Одним з видатних російських поетів, який присвятив спеціальний твір українському народному героєві С. Наливайку, був К. Ф. Рилєєв. У своєму прекрасному творі «Сповідь Наливайка» він яскравими фарбами малює його мужній і вольовий образ, називає незламним борцем проти гнобителів трудящих мас українського народу, видатним героєм свого часу.

Висвітлюючи становище українського народу напередодні селянсько-козацького повстання, К. Ф. Рилєєв барвистою мовою поета показує жахливий кріпосницький гніт на Україні. Він глибоко співчуває закріпаченим і уярмленим селянам, які під примусом безжалісних катів змушені були від світанку до пізнього вечора щоденно працювати на панщині все своє безпросвітне і безталанне життя. У своїй поемі К. Ф. Рилєєв показує глибоке страждання С. Наливайка за волю свого народу, за долю рідного краю. В розділі «Сповідь С. Наливайка» він мовою поета говорить священникові:

Не говори, панотче мій,
Про гріх. Розмови ні до чого:
Не побоюсь гріха страшного...

---

¹ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. II, 1953, стор. 138—139.

Щоб Україні дорогій,
Щоб тільки руському народу
Вернути втрачену свободу,—
Гріхи татар, гріхи (орендарів),
Жахливі злочини сарматів
І віроломство уніатів
Прийнять на душу б я зумів¹,

Далі К. Ф. Рилєєв змальовує тяжку долю українського народу під страшним національним і релігійним гнітом, ненажерливих польських магнатів, свавільних шляхтичів, запродавців-уніатів, орендарів-кровопивців та інших експлуататорів і гнобителів, які налетіли на Україну наче коршуни, щоб пограбувати її, а народ загнати в тяжке рабське ярмо і примусити його безмовно виконувати волю панів. Із слів поета видно, як він майстерно вклав в уста С. Наливайка споконвічні мрії українського народу, самовідданого борця проти кріпосницького ярма і одвічних іноземних загарбників. Про тяжку долю українського народу С. Наливайко на сповіді словами поета говорить:

Жахливий гніт на Україні
Для мене пекло, воля — рай!
Ще змалку воля полонила
Мою всю душу запальну.
Співала матінка похила
Мені про славу давнину.
Тоді ніхто з ганебним страхом
Не плазував ще перед ляхом,
Нужденних днів не коротав
В ярмі ганебнім, підневільнім.
Козак із ляхом спілку мав,
Як вільний з вільним, рівний з рівним.
Та зникло марево з очей.
Давно козацтво не людей
Пізнало в спільниках, а звірів.
Лях, уніат, литвин, єврей,
Неначе згряя тих вампірів,
Терзає нас у дні негод².

Поет пише про С. Наливайка, як незламного борця за інтереси народу. В образі цього героя виступає людина залізної сили волі, непримиренна до гнобителів і одночасно ніжна, гуманна до трудового люду.

В інших рядках поеми К. Ф. Рилєєв показує С. На-

¹ К. Ф. Рилєєв, Вибрані твори, Держлітвидав, К., 1955, стор. 122.

² Там же.

ливайка непримиренним борцем проти магнатів, шляхти, всіх запродавців-уніатів. Він органічно поєднує діяльність свого героя з бажанням і прагненням поневолених мас українського народу. Селянсько-козацькі маси і С. Наливайко в нього виступають як єдина могутня сила, яка неминуче повстане проти катів-душителей України і грізно відплатить їм за всі їх злочинства і тяжкі, нестерпні народні муки.

В особі С. Наливайка К. Ф. Рилєєв бачив не просто бунтаря, а великого сміливого патріота, який не шкодує свого життя в боротьбі проти класових і національних гнобителів народу, ненависних іноземних загарбників. Тісно пов'язуючи свою поему з реальною дійсністю того часу, К. Ф. Рилєєв прямо говорить, що тяжкою є доля тих, які перші виступають проти гнобителів народу. Але тут він показує С. Наливайка свідомим, безстрашним борцем за визволення уярмлених селян від феодално-кріпосницького гніту й іноземних загарбників. У своїй промові С. Наливайко проголосив перед священиком такі величні і пророчі слова:

Давно мовчить закон Варшави,
Даремно ремствує народ,
Усі байдужі до неслави.
На езуїтів правий гнів
В мені кипить, і кров бунтує.
Я став суворий, спохмурнів,
Душа без вольності нудьгує.
Єдина мрія кожен день
Мені являється лишень
І не дає ніде покою:
Ні серед степу, в таборах,
Ні в лютім вихорі двобсю,
Ні в час молитви по церквах.
«Пора! — я чую шохвилини, —
Катів душити України!»
Я знаю: згуба не мине
Того, хто перший бій почне
Проти гнобителів народу, —
Мене теж доля прирекла.
Та де, скажи, й коли була
Без жертв досягнута свобода?
Загину я в борні тяжкій
За батьківщину, я це знаю...
І радісно, панотче мій,
Я свій талан благословляю¹.

¹ К. Ф. Рилєєв, Вибрані твори, стор. 123,

У цих чудових, глибоко правдивих, поетичних словах великий російський поет-декабрист змалював живий образ Наливайка, показав його глибокі патріотичні почуття до свого трудового народу, рідного поневоленого краю. Цей герой свого часу свідомо йшов на смертельну боротьбу з ворогом, наперед знаючи про свою майбутню долю. Але його не зупиняє страх перед невідомою смертю. Він дає урочисту клятву, що боротиметься з ворогами до самої смерті, віддасть усе своє життя за народ і вітчизну.

У цій поемі К. Ф. Рилєєв яскраво висловив свою глибоку повагу до пригноблених трудящих мас українського народу і його самсвідданої боротьби проти кріпосництва. Своім твором він відкрито закликав російських, українських і білоруських селян-кріпаків повставати проти класових гнобителів, збройною боротьбою відстоювати свою волю і незалежність.

Всебічніше, повніше і глибше висвітлені подвиги С. Наливайка на сторінках художнього твору Івана Ле «Наливайко». Автор ширше показав діяльність цього народного героя в тих історичних обставинах, в яких він жив і діяв. Твір письменника допомагає читачеві повніше ознайомитись з окремими рисами соціально-економічного, політичного, культурного і побутового життя українського народу під час селянсько-козацького повстання на Україні 1594—1596 рр. С. Наливайко виступає в творі без особливих прикрас, а таким, яким він був у житті. І в цьому велика заслуга автора.

Минає 400 років з дня народження цього славного сина українського народу. Проте його діяльність до наших часів міцно зберігається в народній пам'яті. С. Наливайка глибоко шанує український народ. Його ім'ям ще в давні часи називалися поселення, вулиці, місцевості. Про його діяльність на Україні згадується в народних піснях і переказах, в думках і легендах. Ім'я С. Наливайка носили українські партизанські загони і військові з'єднання часів громадянської війни 1918—1920 рр. і Великої Вітчизняної війни радянських народів проти німецько-фашистських загарбників 1941—1945 рр.

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ

Селянсько-козацькі повстання, якими була охоплена значна частина України в 1591—1596 рр., свідчать про те, що український народ не корився магнатам і шляхті. Закріпачені селяни, трудящі міст і запорозькі козаки насамперед боролися проти феодально-кріпосницького гніту. Одночасно повстанці протягом майже п'яти років провадили непримиренну збройну боротьбу проти польсько-шляхетського колоніального панування на Україні. У цій боротьбі вони мали успіхи і невдачі. Іноді повстанці визволяли цілі волості і навіть повіти від панування магнатів і шляхти. На визволеній території селяни і козаки створювали свою владу, а іноземних загарбників виганяли геть із своєї рідної землі. На Брацлавщині, Поділлі, Волині і Київщині повстанці захопили сотні феодальних маєтків, знищили немало гнобителів. Влада королівських урядовців була так підірвана, що в деяких місцевостях селяни протягом кількох років зовсім не виконували феодальних повинностей; польські шляхтичі навіть боялися появляться у своїх маєтках.

Під час цих повстань тисячі селян, ремісників, наймитів та інших бездомних людей влилися в ряди козаків і взяли активну участь у боротьбі проти королівських військ, замкових гарнізонів і магнатських озброєних загонів. Боротьба була тривалою і тяжкою. Значна частина повстанців загинула, інші пішли на Запорожжя, чимало селян, рятуючи своє життя, переселилося на територію Слобожанщини або на Дон під владу Російської держави.

Ця тривала боротьба селян і козаків проти магнатів і шляхти, незважаючи на її поразку, мала велике історичне значення.

Під час боротьби козаки і селяни на практичному

досвіді глибше вивчали військову справу. Вони самі виготовляли зброю, порох, навчилися краще володіти нею. Повстанці в магнатських і шляхетських маєтках захоплювали багато зброї, яка назавжди залишалася в їх руках і була використана в майбутніх повстаннях. Утворення повстанцями бойових таборів також мало велике значення в розвитку воєнного мистецтва запорозького козацтва.

У походах повсталих селян і козаків С. Наливайко завжди був попереду, показував героїчний приклад, як потрібно битися з ворогом. Там, де він керував боротьбою проти ворога, повстанці були впевнені в своїй перемозі і нестримно йшли вперед. З багатьох боїв видно, що він умів реально враховувати всі обставини в інтересах повсталих селян і козаків. Повстанці знали його виняткову хоробрість, бачили великі здібності полководця і завжди вірили йому. Воєнний талант С. Наливайка поєднувався з самовідданістю в боротьбі з ворогом. Він так володів шаблею, що проти нього не міг змагатися жодний шляхтич. Де появлявся С. Наливайко, там шляхта розбігалася на всі боки, щоб не бачити його довгої смертоносною шаблі. Про діяльність С. Наливайка знав трудовий український народ і називав його своїм визволителем. Він також користувався глибокою пошаною серед трудящих мас білоруського, молдавського, польського та інших народів. Його смерть була тяжкою втратою для них.

Але Солоницька трагедія і страта С. Наливайка не залякали поневолених і закріпачених мас волелюбного українського народу. В кінці XVI і на початку XVII ст. то в одній, то в другій місцевості знову повставали селяни проти шляхти і магнатів, захоплювали їх маєтки, вбивали ненависних ворогів. Багато разів шляхта на своїх судових сесіях заявляла, що дух Наливайка всюди продовжує діяти, примарою ходить по Україні, палають фільварки, селяни відмовляються виконувати феодалські повинності, тікають в ліси, яри, на Запорозьку Січ. Український народ не схилив своїх голів перед кривавими катами, а активно готувався до нових битв.

Усякі намагання королівського уряду розірвати зв'язки запорозьких козаків з населенням Київщини, Переяславщини, Брацлавщини та інших українських і білоруських земель не мали ніяких успіхів. Між

селянами, міським населенням і запорозькими козаками весь час були торгові і військові зв'язки. Переважна більшість запорозьких козаків у південних володіннях України мала свої сім'ї і рідних або спільників по зброї. Козаки на зиму поверталися з Січі до них і там жили до весни. Вони активно впливали на селян: закликали їх не коритися феодалам, а захоплювати їх маєтки, вбивати класових гнобителів, відмовлялись виконувати панщину, боротись за свою незалежність.

Героїчна боротьба селян, козаків і трудящих міст у кінці XVI ст. проти магнатського і шляхетського кріпосницького гніту і польського колоніального панування була початком загальнонародного руху трудящих мас України, який мав глибокий антифеодальний і національно-визвольний характер. Основним завданням цього руху було вікове прагнення експлуатованих і поневолених трудящих мас України знищити кріпацтво, повалити національний гніт, вигнати іноземних загарбників із своєї землі і визволити батьківщину з-під ярма польсько-шляхетських поневолювачів.

На початку XVII ст. шляхетська Польща основні сили своєї армії спрямувала на захоплення Росії. Кілька разів вона посиляла свої війська на Москву і закликала до походу козаків. Але запорожці вороже зустрічали королівські заклики і відмовлялися допомагати своїм одвічним ворогам.

У той час на боротьбу з шляхетською агресією піднявся російський народ. Тисячі запорозьких козаків також брали активну участь в боротьбі проти польських загарбників. В результаті спільної боротьби російського і українського народів польсько-шляхетські завойовники в 1612 р. були розгромлені і вигнані з російських земель. Перемога Росії над шляхетською Польщею сприяла дальшому піднесенню боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування.

У боротьбі проти кріпосницького гніту й іноземного панування зростали і зміцнювались сили козаків. У 1621 р. біля Хотина у війні проти агресивного нападу султанської Туреччини брало участь понад 40 тисяч козацького війська. Тоді гетьман козацьких військ Я. Бородавка на військовій раді заявив: «Перед військом запорозьким трясеться вся земля польська, турецька і ці-

лий світ»¹. Королівський уряд дуже боявся вибуху на Україні всенародної війни, спрямованої проти магнатсько-шляхетського панування. Агресивний напад турецько-татарської армії на Україну в 1621 р. перешкодив розгортанню визвольної війни, а козацькі полки змушені були вирушити в Молдавію проти наступаючих сил ще більш небезпечного противника. У війні з Туреччиною козацькі полки відіграли вирішальну роль. Вони в кількох битвах завдали турецько-татарській армії великої поразки, в результаті чого султан погодився укласти з Польщею мир.

У 1625 р. на Україні спалахнуло нове селянсько-козацьке повстання під проводом М. Жмайла. В ньому взяло участь близько десяти тисяч повстанців. Повстанці завдали шляхті значної поразки і примусили королівське командування підписати з козаками Куруківську угоду про перемир'я.

Селянсько-козацькі маси знову повстали проти польсько-шляхетського панування в 1630 р. на Переяславщині під проводом Тараса Федоровича. Там королівські війська були розгромлені, а їх командування змушене було попросити перемир'я.

Велике антишляхетське селянсько-козацьке повстання відбулося на Подніпров'ї в 1635 р. під керівництвом Г. Сулими. Повстанці на березі Дніпра напали на польську фортецю Кодак і знищили її, а гармати забрали на Запорозжя.

Тривала визвольна боротьба селян і козаків на Україні відбулася в 1637—1638 рр. під проводом П. Бута, Д. Гуні, Я. Остринина, К. Скидана та ін. У цих селянсько-козацьких повстаннях брали участь десятки тисяч селян і козаків, а також багато трудящого населення міст. Хоч ці повстання і закінчились поразкою повсталих, проте український народ пересвідчився, що тільки збройною боротьбою можна повалити польсько-шляхетське панування, знищити владу магнатів і шляхти і здобути собі волю.

Усі ці народні повстання підготували необхідні передумови визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр., яка відбулася під керівництвом видатного державного діяча і полководця,

---

¹ Lukaszewicz, Dzieje kościołów na Litwie, т. I, стор. 165.

талановитого дипломата і самовідданого патріста — Богдана Хмельницького. Під час визвольної війни піднявся весь трудовий український народ на боротьбу за своє соціальне і національне визволення.

Б. Хмельницький після перших перемог над польсько-шляхетськими військами звернувся з листом до російського уряду, в якому просив царя взяти Україну під свій захист, возз'єднати її землі з Росією в єдиній державі. Цим своїм листом він виконував волю всього українського народу, що вже кілька віків боровся за своє визволення з-під іноземного панування, за об'єднання з братнім російським народом. За п'ять років народно-визвольної війни з України в Москву було направлено десятки посланців, які в переговорах з російським урядом розв'язували питання про дальшу долю України.

Нарешті, 1 жовтня 1653 р. Земський собор на своєму засіданні прийняв рішення про прийняття України до складу Росії. Тоді ж було розглянуто питання про підготовку російської армії до війни проти шляхетської Польщі за визволення всіх українських земель з-під влади іноземних загарбників і возз'єднання їх з Росією.

Виконуючи рішення Земського собору, російський уряд в кінці 1653 р. направив на Україну велике посольство, на яке було покладено завдання здійснити возз'єднання України з Росією і прийняти присягу від українського народу на вірність вічної дружби з російським народом. Всюди українське населення радо зустрічало російських братів.

Для вирішення цього важливого питання 8 січня 1654 р. в м. Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) Б. Хмельницьким була скликана народна рада представників від усього українського народу. Переяславська рада після палкої промови Б. Хмельницького одностайно висловила за возз'єднання України з Росією. Всі присутні проголосили свою згоду об'єднати український народ з братнім російським народом, «чтоб есми во веки вси едино были!».

Возз'єднання України з Росією в історії українського і російського народів мало велике прогресивне значення. Після Переяславської ради для України відкрилися широкі можливості розвитку ремесла, міст, розширення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Трудящі маси росій-

ського і українського народів розгорнули спільну боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту і іноземних загарбників. Переяславська рада навіки скріпила братню дружбу між російським і українським народами, відкрила для них великі перспективи дальшого розвитку економіки і культури.

Минуло вже 365 років з того часу, як на території нинішнього села Солониці відбулася кривава і тяжка битва. Проте в народній пам'яті і в історичних документах вона зберігатиметься вічно. Особливо про цю битву поширено чимало легенд і цікавих переказів на Лубенщині. Місцеве населення з покоління в покоління передає захоплюючі розповіді про героїзм повстанців у боротьбі проти ненажерливих польсько-шляхетських загарбників, їх неймовірну мужність у захисті своєї батьківщини. Серед населення сіл Солониці, Засулля і Войнихи відомі розповіді, в яких говориться про місце Солоницької битви, відступ козаків і їх поразку. Проте такі розповіді не завжди вірні: в них є чимало вигадок, які не підтверджуються історичними даними. Але всі вони заслуговують на увагу і допомагають нам у вивченні складних питань, зв'язаних з перебігом солоницької трагедії.

Під час вивчення археологами та іншими вченими тієї місцевості, де відбулася Солоницька битва, вияснилось, що значно більша частина території колишнього козацького табору до цього часу лишається незаселеною. Вона розташована на правому березі р. Солониці і являє собою високий піщаний горб, який використовується населенням для випасання худоби. Тепер на цій території майже не збереглося козацьких оборонних валів, ровів і високих могил. Тільки в західній частині колишнього табору є рештки рову, який нагадує собою довгий ярок. Незважаючи на значні зміни місцевості, які відбулися за 365 років, і на сьогоднішній день урочище Бужина є найвищим горбом на правому березі р. Солониці.

Невелика частина території колишнього Солоницького табору тепер зайнята під садиби місцевих жителів. Під час копання колодязів, погребів та інших ям селяни знаходили рештки козацької зброї, речі домашнього вжитку,

поховання людей, які свідчать про те, що там відбувалася велика битва.

Село Солониця засноване ще в першій половині XVII ст. Тепер воно займає велику територію з родючими ґрунтами, багатими сінокосами і пасовиськами. Сучасні села Солониця, Войниха, Засулля та ряд поселень об'єднано в один колгосп, в якому налічується більше трьох тисяч селянських дворів. Колгосп називається ім. Жданова, має понад 10 тисяч га орних земель, сінокосів, пасовиськ та інших угідь. Враховуючи місцеві особливості, колгосп спеціалізується переважно на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, випасанні великої рогатої худоби, розведенні свинарства. В ньому також значне місце займає городництво і садівництво.

Колгосп ім. Жданова є велике багатогалузеве механізоване господарство. Він має 46 тракторів, 9 зернових комбайнів, 16 бурякових комбайнів, 22 автомашини, багато сівалок та інших сільськогосподарських машин. У колгоспі є власна електростанція, яка забезпечує електрикою все господарство. Колгосп повністю електрифікований і радіофікований. На його фермах налагоджено добрий догляд за худобою: механічна підготовка кормів, автопоїлки, удосконалене доїння корів тощо. Все це значно полегшує працю колгоспників. Крім того, колгосп має свій млин, переробляє молочні продукти, консервує овочі, виготовляє очеретяні протінки для будівель. В ньому працюють майстерні шевців, кравців, ковалів, слюсарів, механіків і т. п.

Завдяки вмілому керівництву партійної організації, високій організованості господарства і самовідданій праці членів артілі колгосп ім. Жданова уже багато років є мільйонером. Останні три-чотири роки він одержує по 10—12 мільйонів крб. щорічного доходу. Всюди в колгоспі панує планове і раціональне використання техніки і людської праці. За кращі успіхи у виконанні різних сільськогосподарських робіт уряд нагородив 15 колгоспників орденами і медалями Радянського Союзу. Колгосп виховав двох Героїв Радянського Союзу.

За післявоєнні роки в колгоспі споруджено велику кількість господарських і житлових будинків. На колгоспних дворах збудовано теплі і світлі сараї для рогатої худоби, свинарні, комори, майстерні. Близько тре-

тини колгоспників спорудили собі гарні житлові приміщення. Всюди здійснюється широке будівництво за рахунок колгоспу. Значну частину будівельних матеріалів колгосп виготовляє з місцевої сировини.

Колгосп має дві середні школи і одну школу восьмирічку, в яких навчаються діти колгоспників. Основна маса кваліфікованих кадрів виросла і виховалась у колгоспі. В ньому працюють десятки спеціалістів з вищою і середньою освітою. Навчаючись у школах, учні одночасно поєднують своє теоретичне заняття з роботою в колгоспі: на полі, в тваринницьких фермах, у садах, де ознайомлюються з різноманітними сільськогосподарськими машинами та їх роботою, працюють у майстернях, беруть активну участь в електрифікації і механізації сільського господарства, борються за підвищення врожайності, поліпшення матеріального і культурного добробуту колгоспників.

Колгосп має три будинки культури. Зокрема в с. Солониці споруджено великий будинок культури, який має зал на 500 місць. У ньому ведеться культурно-масова робота: демонструються кінокартини, ставляться п'єси, читаються лекції, провадяться бесіди на різні теми. При будинку культури широко розгорнули культурно-масову роботу гуртки: драматичний, хоровий, народних інструментів, танцювальний. Там працюють курси крою і шиття, шоферів, є кімната ДТСАФу, велика бібліотека, фізкультурний і танцювальний зал, кімнати для роботи різних самодіяльних гуртків. Навколо клубу уже створюється чудовий сад з клумбами, алеями, альтанками тощо. Перед парадним входом будинку культури передбачається поставити скульптуру Северина Наливайка.

На Полтавщині колгосп ім. Жданова займає одне з перших місць. Він бере участь у Виставці передового досвіду в народному господарстві Української РСР, підтримує з нею широкі наукові і творчі зв'язки. Цей колгосп відвідують численні делегації з різних колгоспів Радянського Союзу, а також зарубіжні гості. Його вже відвідали представники трудящих мас Чехословаччини, Польщі та інших братніх соціалістичних країн. Колгосп є зразковим господарством. Він показує кращий приклад у розвитку сільського господарства, в будівництві комуністичного суспільства, в створенні за-

можного, культурного і щасливого життя для своїх людей.

Багатогранним, заможним і культурним є життя колгоспників села Солойці. Воно насичене трудовими подвигами людей в усіх галузях господарства. Ще величніші перспективи цього села в майбутньому.

ЗМІСТ

Передмова	3
Становище України напередодні селянсько-козацького повстання	6
Селянсько-козацькі повстання на Україні в 1591—1595 рр.	
Походи козаків під проводом С. Наливайка в Молдавію	17
Боротьба селян і козаків під керівництвом С. Наливайка проти магнатів і шляхти на Волині і в Білорусії (кінець 1595—початок 1596 рр.)	42
Розгортання антифеодальної боротьби на Волині і Київщині весною 1596 р.	54
Відступ повстанців на Лівобережжя і їх поразка	69
Страта Северина Наливайка і спогади про нього	93
Історичне значення селянсько-козацького повстання	106

Дмитрий Иванович Мышко
«Северин Наливайко»
(на українском языке)

Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Редактор *З. О. Єрмакова*
Технічний редактор *Н. М. Горбунова*
Коректор *Т. А. Прожогіна*

Здано до набору 26/VI 1961 р. Підписано до друку 15/XI 1961 р.
Папір 84×108^{1/32}. Фіз. друк. арк. 3,625, умовн. арк. 5,945, видавн.
арк. 6,31. Тираж 6000. БФ 33324.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».
Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Видавн. № 12335.
Ціна 19 коп.

Зам 509. Львівська книжкова друкарня Головополіграфвидаву
Міністерства культури УРСР, Львів, Пекарська 11,

ЦІНА 19 КОП.

«РАДЯНСЬКА ШКОЛА» 1962